

JÁTÉKSZER – ÁRUHÁZ – ÉPÍTÉSZET
A BUDAPESTI ÁRKÁD-BAZÁR, A VÁGÓ FIVÉREK MŰVE 1909-BŐL

A Budapest valaha áruházakkal, minőségi boltokkal szegélyezett, mára fényét veszített egykori fő üzletutcáján, a Rákóczi úton haladó gyalogos vagy autós figyelmét az utca közepe táján, a Síp utca kereszteződésnél egy szintén kopottas, évtizedek óta felújításra váró, ám így is rendkívül látványos épület vonja magára. Ez az ötemeletes sarokház tulajdonképpen nem is a főúton, hanem a hozzá nagyon közel, vele párhuzamosan haladó Dohány utca sarkán áll – homlokzatának fehéren világító kőlap-burkolatával, színes mázas kerámia-szegecseivel, bejáratának töredékesen is gazdag figurális kerámiaképeivel azonban a Rákóczi útról is feltűnő jelenség. Mérete és architektúrája révén is kiválik a környező Erzsébetváros alacsonyabb, vakolt homlokzatú, historizáló architektúrájú 19. századi bérházai közül – karakterét és funkcióját tekintve is az üzletutcahoz kötődik. Alaposabban szemügyre véve feltűnik, hogy homlokzatát nem a megszokott architektonikus ornamensek vagy allegorikus alakok díszítik, hanem gyermekek és játékszereik jelennek meg rajta. Ez az épület volt ugyanis Budapest első és egyetlen játékaruháza, az 1908–1909-ben a Vágó József és László építészpáros tervei szerint felépült Árkád-bazár.

A magyar főváros utcáiról mára gyakorlatilag eltűnt, s szinte kizárólag a nagy bevásárlóközpontokban zajló játékkereskedelem korábban sem tartozott a városképet erőteljesen alakító kereskedelmi ágazatok közé. A 19. század második felétől eleinte a lakóházak földszintjein található kisebb-nagyobb szakboltokban, majd az 1920-as évektől fogva ezek mellett a nagyáruházak játékosztályain kínálták a gyermekeknek szánt ajándékokat – s e boltoknak a karácsonyi vásárookra díszesen berendezett kirakatai tették városi látványossággá a gyermekjátéko-

kat.¹ Az Árkád-bazár ezekkel, s a nagy nyugat-európai játékaruházakkal szemben építészeti kialakításában is sajátos funkcióját hirdette, így mindmáig látványos megjelenítője maradt a 20. századelő gyermekkultúrával, a gyermekek tárgyi világával kapcsolatos képzeleteinek, ideáljainak.

A Vágó fivérek tervezte ház nem önálló áruház-épület volt, hanem a Budapest fő kereskedelmi útvonalaira az 1890-es évektől fogva jellemző üzletbérház épülettípusához tartozott: két üzleti szint felett négy lakószinttel. Budapest sosem volt az elegáns, sokemeletes nagyáruházak városa, a szerény vásárlóerejű, viszonylag kisszámú középosztályi közönség nem tudott ilyeneket eltartani.² Az I. világháború előtti néhány konjunkturális évben azonban reális lehetőségnek tűnt, hogy rövid időn belül a budapesti főútvonalak városképi megjelenését is az áruházépületek fogják meghatározni. Számos látványos áruház, üzletbérház (Párisi Nagyáruház, Stern-, Fischer-, Kunz-, valamint a Modern és Breitner áruházak) épült ezekben az években – építészeti kialakításánál, dekorációjánál fogva az Árkád-bazár e többnyire a német áruház-építészeti mintákat követő épületek közül is kiválik.³

Az áruházat építtető Késmárky és Illés cég Budapest és egyben egész Magyarország egyik vezető játékkereskedő cége volt.⁴ A Késmárky Károly és Illés Ferenc által 1879-ben alapított vállalat játékokon kívül a háztartási kellékek, dísz tárgyak és lakberendezési tárgyak széles skáláját is forgalmazta, a legolcsóbb hétköznapi használati cikkektől a drága, egzotikus importárukig.⁵ Boltjaik kezdettől fogva a magyar főváros fő kelet-nyugati úttengelye, az 1883-ban létesített Keleti pályaudvart Pest belvárosával összekötő Kerepesi út és a Belváros területén annak folytatását képező Hatvani utca (mai elneve-

zésük szerint Rákóczi és Kossuth Lajos utca) mentén létesültek. A vidékről a fővárosba látogató, ott bevásárlásait elintézni kívánó közönségnek ez volt a legfrekvenciáltabb útvonala, így a 19. század végére ez lett a város egyik fő kereskedelmi ütőere is. A Késmárky és Illés cég által 1890 körül vidéki és fővárosi hírlapokban közzétett hirdetések alapján jól meghatározható, mely boltjukban milyen árucikkeket kínáltak.⁶ Az arisztokrácia kedvelt klubjával, a Nemzeti Kaszinóval átellenben, a Hatvani utca 10. szám alatt álló klasszicista bérház földszintjén 1882 óta meglévő üzlethelyiségükben ékszerek, legyezők, botok, ajándéktárgyak, kisebb dísz tárgyak voltak kaphatók⁷ (1. kép). 1879-ben megnyitott első üzletük a Kerepesi útnak a Belvároshoz közel eső részén, a 6. szám alatt volt található – szemben a Nemzeti Színházzal.⁸ Az 1869-ban Jankovits Béla részére Frey Lajos és Kauser Lipót építészek által emelt hatalmas, háromemeletes bérház, az ún. Kerepesi-bazár földszintjén egy üvegfedésű passzázs húzódott, amelynek a Kerepesi útra és a Dohány utcára is nyílt bejárata.⁹ Késmárky és Illés a Rákóczi útra nyíló üzletben 1890 körül úti cikkeket, táskákat és egyéb bórdíszműárukat, vadász- és turista-kellékeket, valamint sportszereket árult. A cég bérelte ki a passzázs területét is: ebben az üvegfedésű udvarban és az abból nyíló egyik bolthelyiségében voltak kaphatók az olcsóbb háztartási cikkek és a gyermekjátékok (2. kép). Ez az üzlet Budapest egyik legfőbb és alapterületét tekintve valószínűleg legnagyobb játékboltja volt – berendezése is eltért a többi kisebb boltétól: itt nem volt raktáron az áru nagy része, hanem az üvegezett udvarban állt, nem az eladótól kellett kérni a játékokat, hanem szabadon meg lehetett tekinteni őket.¹⁰

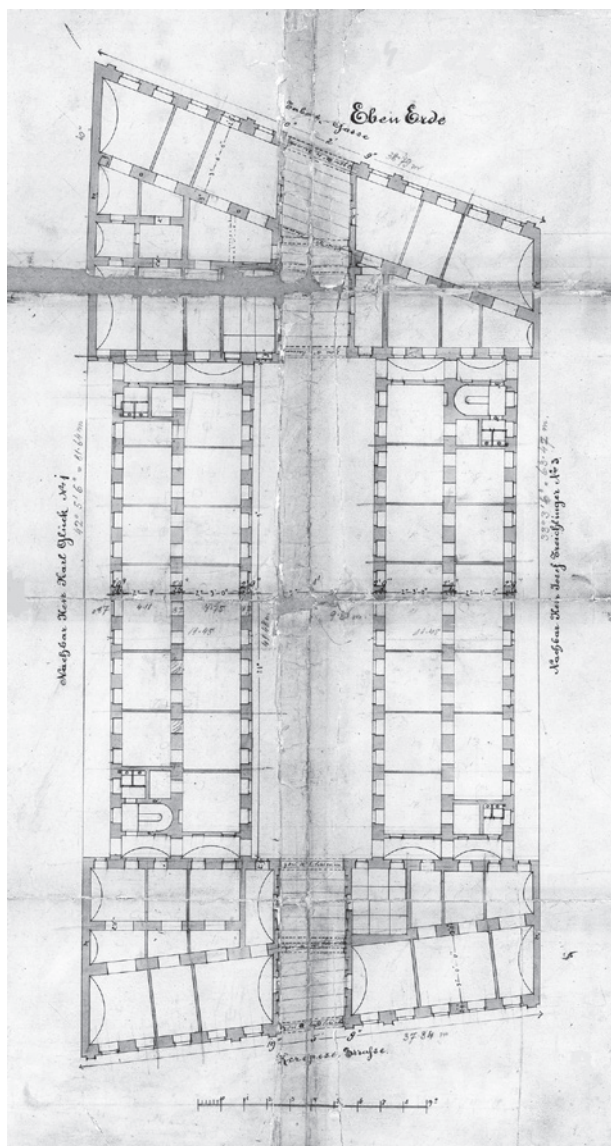
Az 1880-as évek végén Késmárky és Illés fővárosi boltjait nemcsak a helyi, de – főképp karácsony előtt – a vidéki közönség is nagy számban látogatta, s a cégnek az Osztrák–Magyar Monarchia más városaiban (Bécs, Lemberg, Karlsbad, Teplitz) is voltak fióközletei. 1889-ben az újonnan épült Hatvani út 9. számú ház első emeletén is megnyitottak egy bemutatótermet. Hirdetésük szerint: „Ami a párizsi világiállításon díszműáruk és fényűzési cikkekben új és szép látható volt, ami Anglia műipartelepeiben ismert eredetiséggel és genialitással alkotott, ami hazánk fejlődött majolika és fayence gyártmányaiban legszebb produkáltatott, ott díszleg számos változatban Késmárky és Illés ezen új műcsarnokában. (...) A Késmárky és Illés cég az első Budapesten, hogy világvárosi módon nem a földszinten, hanem az első emeleten rendezte be óriási csarnokát díszműtárgyak és iparművészeti készítmények állandó tárlatává, mely valóban páratlanul áll az Osztrák–Magyar Monarchiában. A párizsi és lon-

1. A Hatvani (ma Kossuth Lajos) utca 10. szám alatti lakóház földszintjén a Késmárky és Illés cég üzletével, jobbra a háttérben a cég újonnan épített üzletbérházának oromzata. Ismeretlen fényképész felvétele, 1897 körül (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény 020208)

doni ilyenmű csarnokokhoz hasonlóan célja főleg alkalmat nyújtani minden iparművészeti novitás megtekinthetésére, anélkül, hogy [a vásárlók] az általános szokásos kínálgatással háborgattatnának, csupán hogy megkedvelés esetén a látott tárgyat megvehesse a szemlélő, úgy, mint az minden kiállításon szokásos.”¹¹ A neves építész, Schmahl Henrik által saját maga részére tervezett épület Budapest egyik első üzletbérháza volt. Alsó két szintjét osztófalak nélküli, acéloszlopokkal tagolt egységes áruházi tér foglalta el, e két szint utcai homlokzata szinte teljesen üvegezett volt, a nagy kirakatalakokat csak keskeny vasoszlopok választották el

2. Frey Lajos – Kauser Lipót: Jankovits Béla Kerepesi (ma Rákóczi) út 6. szám alatti bérháza, az ú. n. Kerepesi-bazár földszinti alaprajza, 1869 (Budapest Főváros Levéltára XV.17.b.312 4_a/1869 – részlet)

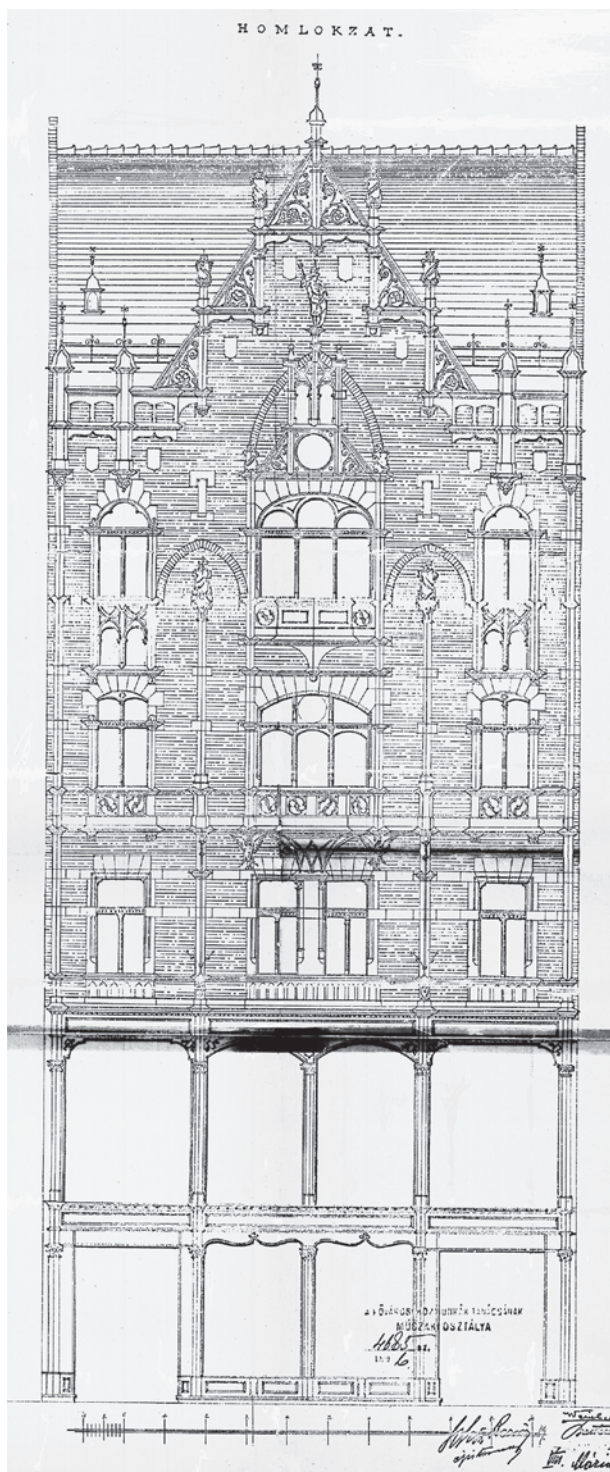
egymástól.¹² A tágas áruházi tér Késmárky és Illés számára alkalmas volt az utca túloldalán lévő régi bolthelyiségben kényelmesen el nem helyezhető lakberendezési és nagyobb iparművészeti dísz tárgyak árusítására, amelyek szabadon megtekinthetően voltak felállítva, az áruk elrendezése már itt is áruházi jellegű volt.

1893 után, a Kerepesi út–Hatvani utca útvonal végpontjában a Dunán átívelő Erzsébet híd építésével kapcsolatosan Pest régi belvárosa radikálisan átépült: a 18–19. századi két-háromszintes bérházak és paloták helyét jellemzően négyemeletes üzletbérházak foglalták el.¹³ A Késmárky és Illés cég is felépítette sajátját a Kossuth Lajos utca 12. szám

alatt – közvetlenül régi, 10. szám alatti boltjuknak az utca kiszélesítése miatt bontásra ítélt épülete mellett. Az 1894-ben megvásárolt kicsiny, 141 négyszögöles telken 1898-ra épült fel négyemeletes házuk, s ettől kezdve egyedül itt folytatták a dísz tárgyak, lakberendezési kellékek árusítását. A céget ekkor már egyedül Illés Ferenc jegyezte, mivel Késmárky Károly 1898 elején elhunyt.¹⁴ Az új épület a Schmahl-házhoz hasonló elrendezésű volt. A keskeny és mély telket az alsó szinteken szinte teljesen beépítették: a pincében elhelyezett áruaktár felett a földszintet és az első emeletet az áruház foglalta el, ennek belső terei három világítóudvar felől jutottak természetes fényhez (3–4. kép). Ebben az épületben az áruház szintjei közötti közlekedés a korábbiaknál igényesebb, nagyvonalúbb módon nyert megoldást: a háromkarú felülvilágításos fölépcsőt az áruházi tér mélyébe, a középtengelybe állították, kis léptékben már az elegáns nyugat-európai áruházak termegoldásait idézve.¹⁵ A háromtengelyes, oromzatos neogótikus téglahomlokzatával környezetétől igencsak elütő épület két fiatal, jelentős gyakorlati tapasztalatokkal még nem rendelkező tervező, az 1869-ben a csehországi Pilsenben született Bartunek Ferenc és az 1875-ben Nagyváradon született Vágó László műve volt.¹⁶

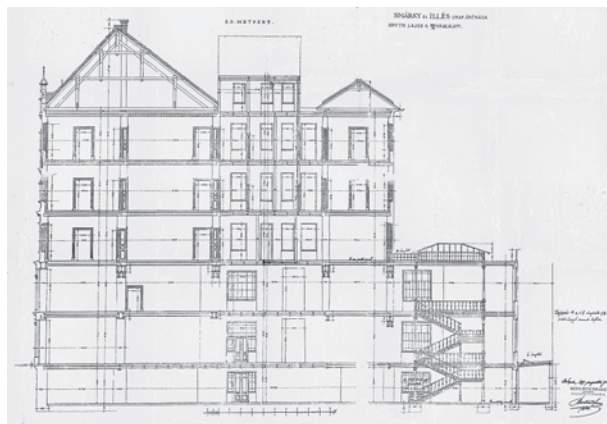
A Késmárky és Illés cég működésében legközelebb 1906-ban következett be változás: az ötvennyolc éves tulajdonos mellé fia, ifj. Illés Ferenc is betársult a vállalatba.¹⁷ Talán nem volt független ettől, hogy a következő évben minden korábbinál nagyobb beruházásba, a játékküzetáguk számára szolgáló korszerű, új épület emelésébe fogtak. Egy korabeli sajtótudósítás szerint a cégtulajdonosokat az sarkallta az építkezésre, hogy ekkorra a játékbolt számára a Kerepesi-bazár udvara és az ott bérelt üzlethelyiség már szűknek bizonyult – ez azonban csak az okok egyike lehetett, ami újabb helyiségek kibérlésével is orvosolható lett volna.¹⁸ A Kerepesi-bazár passzázsa a 20. század elején már ódivatúnak számíthatott. Egy korszerű, látványos építészeti kialakítása révén a céget is reklámozó új üzletbérház emelése előnyös befektetésnek tűnhetett – különösen, mivel a bérlakások kiadása az üzlet forgalmától függetlenül stabil bevételt, és az építésre felvehető viszonylag alacsony kamatozású bankhitel törlesztése mellett is állandó jövedelemforrást kínált.

1907 áprilisában Illés Ferenc és felesége, született Posch Hildegard két szomszédos, együttesen 473 négyszögöles telket vásárolt meg a Dohány utca és a Síp utca sarkán, egy háztömbre a Kerepesi-bazártól.¹⁹ A Dohány utcának a Síp utcával való kereszteződése az a pont, ahol a legközelebb fut a Kerepesi (mai Rákóczi) úthoz. A szóban forgó két

3. Vágó László – Bartunek Ferenc: A Késmárky és Illés cég Kossuth Lajos utca 12. alatti üzletbérházának homlokzatterve, 1896 (Budapest Főváros Levéltára XV.17.d.329 24254 – másolat)

telek 1817-től 90 éven át Szabolcs megyében honos Luby-Keszlerffy nagybirtokos család tulajdonában volt.²⁰ A szomszédos telkek tulajdonosaival ellentétben ők nem építettek bérházat e telekre, nem kívántak annak kihasználásából nagyobb jövedelem-

4. Vágó László – Bartunek Ferenc:
A Késmárky és Illés cég Kossuth Lajos utca 12. alatti
üzletbérházának hosszmetseze, 1897
(Budapest Főváros Levéltára XV.17.d.329 24254 – másolat)

re szert tenni: még 1907-ben is csak egy földszintes ház állt rajta, amelyet egy festék-nagykereskedés bérelt.²¹

Ahogy erre Vadas Ferenc felhívta a figyelmet, Illés Ferenc több okból is nagyon szerencsésen választotta meg leendő áruháza telkét. A megvásárolt ingatlan a régi üzlethelyiség közvetlen közelében feküdt, elhelyezkedése majdnem olyan jó volt, mint ha a főútvonalra nézett volna, de a telekár aligha érte el a közvetlenül a Rákóczi út által határolt telkekét, ráadásul az új építkezéshez csak egy földszintes épületet kellett megvenni és lebontani, ami Budapest egy ilyen frekventált helyén ekkor már ritkaságnak számított.²²

Új áruházuk terveinek elkészítésével az ifjabb és az idősebb Illés Ferenc újra Vágó Lászlót, korábban emelt épületük tervezőjét bízták meg, akinek társa ekkor már öccse, Vágó József volt. Az első megbízás elnyerésekor, 1896-ban még alig ismert Vágó László tíz évvel később öccsével együtt már elismert modern építésznek számított.²³ Az 1877-ben Nagyváradon született Vágó József 1900-ban végezte el a budapesti Műegyetemet. 1901–02-ben a kor egyik legfoglalkoztatottabb magyar építésze, Alpár Ignácnak a műtermében nagyszabású historizáló középületek, többek közt a Tőzsdepalota és az Osztrák–Magyar Bank budapesti székháza tervei-
nek kidolgozásában vett részt. 1902-ben társult fivérével, közös tervezőirodájuk 1911-ig állt fenn. Első pályaterveik Lechner Ödön nemzeti szecessziós építészetének közvetlen hatása alatt születtek. Vágó József ettől kezdve mindvégig a Lechner mesterüknek valló fiatal magyar építészek prominens, az építészeti közéletben is aktív képviselője maradt, s a mester utolsó alkotásainak tervezésében (pl. a budapesti Szent László Gimnázium, 1914) is jelentős részt vállalt. A Vágó testvérek irodája által

tervezett főbb épületek ugyanakkor Lechner formanyelvétől független, az art nouveau-hoz sorolható alkotások, amelyekre nagyvonalú, plasztikus tömegformálás, többnyire népművészeti eredetű, geometrikusan stilizált ornamentika, s színvonalas képzőművészeti dekoráció alkalmazása jellemző; az Árkád-bazárt megelőző műveik közül számos budapesti és nagyváradai bérház mellett különösen az 1906–07-ben egy régebbi épület átalakításával létrehozott budapesti Nemzeti Szalon kiállítóterem és az 1908–09-ben emelt fővárosi Városligeti Színház érdemes említésre. Társadalmilag elkötelezett építésként Vágó József fivérével a szakszervezetek és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt számára is több jelentős épületet tervezett, például a nyomdászszakszervezet házát, az úgynevezett Gutenberg Otthont (1906–07), illetve a párt nyomdáját és székházát (1908–09). A szakszervezeti helyiségeken, színháztermen, éttermen és kávézón kívül 38 elegáns bérlakást is magában foglaló, hatalmas méretű Gutenberg Otthon tervezése, s a különféle funkciók jó elkülönítése az Árkád-bazárhoz hasonlóan bonyolult tervezési feladatot jelentett. A harmonikus megjelenésű, igényesen kidolgozott részletekben bővelkedő, s egy tágas térre néző főhomlokzata révén a városképben is hangsúlyosan megjelenő épület jelentős figyelmet keltett, komoly elismerést szerzett a Vágó fivérek számára.²⁴ Az épület homlokzatának kialakításában (zárterkélyekkel hullámszóvá tett homlokzatsík, a középrészt záró oromzatpár) és részletformáiban már felfedezhetők az Árkád-bazár megoldásait előrevetítő elemek is – tömegformálása azonban még jóval lágyabb, art nouveau jellegű.

Más bérházak építetőihez hasonlóan Illés Ferenc is a lehető legintenzívebben akarta kihasználni a telkét, maximalizálni törekedett a házépítés révén elérhető bérjővedelmet. A pesti sajtó már 1907 augusztusában tudni vélte, hogy telkén ötemeletes házat épített, amelynek földszintjén, mezzaninján és első emeletén cégének játékarúháza nyer elhelyezést.²⁵ A cégtulajdonos azonban csak bő fél évvel ez után, 1908 márciusában folyamodott Budapest főváros tanácsához, egy négyemeletes ház felépítésére kérvén engedélyt.²⁶ A korabeli – e pontjában 1870 óta nem módosított – budapesti építésügyi szabályzat négyemeletes ház felépítését azonban csak 15 méternél szélesebb utcában engedélyezte.²⁷ Az egyaránt kb. 12 m széles Dohány és Síp utca sarkánál fekvő telken így elvben csak háromemeletes ház építésére lett volna mód, az utcaszélességet közel kétszeresen meghaladó magasságú, négyemeletes beépítésre nem. Illés Ferenc a városi hatósághoz intézett kérelmében arra hivatkozott, hogy a Dohány és a Síp utca kereszteződésére néző négy

saroktelek közül két másikon már négyemeletes épület áll, s azt állította – úgy tűnik, minden alap nélkül –, hogy a harmadik telekre is ilyet terveznek, így tehát neki is meg kell hogy engedje a tanács a négy emelet magas építkezést. Beadványa szerint, mivel a Dohány utcai sarokházak a Rákóczi útról is látszottak, esztétikai okokból is egységes, szimmetrikus, négyemeletes beépítésre volt szükség. Ez az érvelés igen ingatag jogi alapon állt (a Rákóczi útra is homlokzattal bíró sarokházak a főút szélessége miatt lehettek négyemeletesek), de tény, hogy másfél évtizeddel korábban a városi tanács a Dohány és a Síp utca szemközti saroktelkére már a szabályzatot figyelmen kívül hagyva engedélyt adott egy négyemeletes bérház emelésére, amely 1894-re fel is épült.²⁸

Bár a kor építészeti, egészségügyi irodalmában már régóta hadakoztak a pesti belső városnegyedek túl sűrű beépítése, a keskeny utcákban álló magas bérházak lakásaira jellemző rossz fényviszonyok, higiéniai állapotok ellen – e probléma ez esetben a városi hatóságot kevésbé foglalkoztatta. Az építkezés szabályellenességét ugyan konstataálták, de az épületsarok lekerekítése eredményeképp kibővülő utcatorkolatra, s a felhozott esztétikai érvekre tekintettel végül mégis helyt adtak az építető kérelmének. Tették ezt annak ellenére, hogy Illés épülete valójában nem is négy-, hanem az első újsághírnek megfelelően ötemeletes volt. A második üzleti szintet (a korabeli budapesti gyakorlatnak megfelelően) ugyanis félemeletnek, mezzaninnak nevezték, ez azonban a lakószintekkel egyenlő magasságú, teljes értékű emelet volt. A tervezett épület magassága így két szinttel haladta meg az érvényes szabályzat szerint az adott telken engedélyezhető mértéket – az Árkád-bazárnak a közvetlen környezetéből kimagasló, monumentális megjelenése tehát eredendően az ingatlan tulajdonos gátlástalanságának és bizonyára jó összeköttetéseiének az eredménye – más esetekben a városi hatóság ilyen könnyen azért nem hunyt szemet a szabálytalanságok felett²⁹ (5. kép).

A budapesti hatóságok az Árkád-bazár terveinek engedélyezése során egy kérdéskörre összpontosították figyelmüket – ez a tűzvédelem volt. Öt évvel korábban ugyanis egy Rákóczi úti áruházból játszódott le a korszak legnagyobb fővárosi tűzkatasztrófája. A Rákóczi út 38. sz. alatti Párisi Nagyáruháza négyemeletes épülete szintén vegyes funkciójú üzletbérház volt: a kereskedelmi tevékenység itt is az alsó két szinten és a ház üvegfedésű udvarában zajlott, míg a felső szinteket bérlakások foglalták el. 1903. augusztus 24-én az áruház kirakátaban keletkezett rövidzárlat az épületet teljesen felemésztő tüzet okozott, amelyben 12 személy lelte halálát, s ötvennél többen sebesültek meg. A lángok

5. Az Árkád-bazár összképe. Ismeretlen fényképész felvétele, 1909 (Tolnai Világlapja IX. 1909, 49. 2368.)

az áruházból akadálytalanul tudtak tovaterjedni a felsőbb emeletekre, s a bérház lakóinak életét és vagyonát sem kímélték. A katasztrófa okait sokan és sokáig vizsgálták, azokat az áruház működtetésének és az építkezésnek a konkrét szabálytalanságain túl jellemzően az áruházak építésének nem elég körültekintő szabályozásában vélték megtalálni. Maga az üzletbérház épülettípusa tűnt veszélyesnek, az üzleti és a lakóhelyiségek megfelelő, tűzbiztos elkülönítése, illetve a jól szeparált közlekedőterek hiánya miatt.³⁰

A város műszaki szakhatóságai a következő évek során az áruházak építésére vonatkozó speciális építésrendészeti szabályzatot dolgoztak ki. Ideálisnak a tisztán kereskedelmi funkciójú áruház-épületek létesítését tartották volna. „Miótan ilyen nagyobb szabású áruház építésére a mai forgalmi viszonyok és telekárak mellett, – úgy vélték – nem igen van kilátás, egyelőre meg kell engedni, hogy vegyes célú épületeket is használhassanak áruháznak. Ezeknél az épületeknél azonban az üzlethelyiség az első emeletnél magasabbra nem terjeszthető. Az ilyen áruházban a lakásokat az üzleti résztől teljesen el kell különíteni, külön lépcsőzettel, külön az utcára szolgáló kijáráttal, tűzbiztos anyagból [kell építeni]. Ezen kívül magából az üzletből is a vevőközönség részére az utcára vivő tűzbiztos lépcsőzetet kell építeni. (...) Az udvarnak üzleti célokra való felhasználása, befedése csak abban az esetben engedhető meg, ha a lakásokhoz vivő nyílt folyosó, továbbá a főlépcső és kapubejáró teljesen tűzbiztos módon elválasztható magától az udvartól.”³¹ Az

új szabályzat életbe léptetésére – egyelőre ismeretlen okok miatt – nem került sor, az áruházépítésre 1908-ban sem vonatkoztak speciális szabályok. Az Árkád-bazár terveinek három és fél hónapig tartó engedélyezési eljárása során a hatóságok azonban igyekeztek érvényre juttatni a szabályzattervezetben foglaltakat, többször is tervmódosításra utasították az építtetőt.³² A kikötéseknek a tervezők többek között a lépcsők szélesítésével, számuk növelésével, s vasbetonból való építésükkel, illetve nem nyitható, tűzbiztos áruházi ablakok tervezésével igyekeztek eleget tenni.

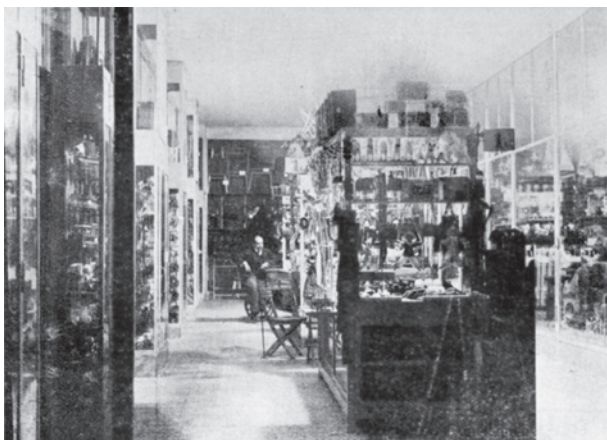
Az építészeti alkotás megítélése szempontjából többnyire kevésbé érdekes kérdések körül zajló hatósági egyeztetések irataiból kiderül, milyen változásokon ment át az épület az első engedélyezési terv és a megvalósulás között, s az áruház belső tereinek mára teljesen átépített volta miatt néhány eredeti építési terv és két régi fénykép mellett csak ezen iratok elszórt megjegyzései segítenek magunk elé képzelni az áruház eredeti elrendezését.

A korábbi építkezéseinél is igényes, korszerű építészeti megoldásokat választó Illés Ferencnek új épülete esetében is magas elvárásai lehettek, s nyilván ennél is meg akarta őrizni a játékoknak a Kerepesi-bazár üvegfedésű passzázsában már megszokott, áruházszerű bemutatási módját. A két utcára néző, a pesti belvárosi telekméretekhöz képest viszonylag nagy telek előnyei közé tartozott, hogy lehetővé tette hosszú, egybefüggő kirakatsíkok létesítését – ez az áruházaknál nagy jelentőségű elem a Késmárky és Illés cég korábbi épületeiben kevésbé állt rendelkezésre. A határoló utcák nagyon keskeny volta azonban az áruházi forgalom szempontjából is problémát jelentett. A 19. század végi Budapesten a játékboltok az egykorú leírások szerint egyfajta városi látványosságot jelentettek, különösen karácsony előtt sokan gyűltek össze az ünnepi alkalomra díszesen berendezett kirakatok előtt. Ilyenkor mindenki megsemmélyelhetette az új szezon játékkínálatát, azok is, akiknek a játékszerek megvételére nem volt módjuk. A keskeny Dohány és Síp utcák még keskenyebb járdái azonban aligha biztosítottak volna erre elegendő helyet, az itt kialakuló csődületek állandó köz- és közlekedésbiztonsági problémát okoztak volna.

A Vágó fivérek teljesen egyedi megoldást találtak erre a problémára: a két utcai épületszárny nagy részén árkadosították a földszint külső traktusát – innen ered az Árkád-bazár elnevezés (6. kép). Az áruház csak a lefedett belső udvart és a két szárny földszintjének belső traktusát foglalta el. A tervezők a belső és a külső traktus között húzódó középfőfalat acél pillérekkel és gerendákkal kiváltották, a falazat helyén zárt kirakatablakokat létesítettek, ame-

7. Az „árkádos folyosónak” nevezett belső kirakatutca.
Ismeretlen fényképész felvétele, 1909
(Kirakatrendezés és Építészet I. 1909, 5. 2.)

totta alá a kör alakú galériát és a földémet, amelynek közepe egy 6 m sugarú üveg felülvilágítóval volt áttörve (8. kép). Az innen nyert világítást az oldalsó ablaknyílásokon beömlő fény egészítette ki: ennek az áruháznak a világítása még elsődlegesen

a természetes fényre volt alapozva. A kétszintes tér mélyében ívelt vonalú, háromkarú lépcső vezetett a galériára. A mára teljesen átépített belső eredeti állapotáról fennmaradt egyetlen fotó tágas, világos áruházi teret mutat, amelyben nemcsak az oldalfalak elé állított polcokon álltak játékok, hanem a középső tartóoszlopok is polcként voltak kiképezve: ezeken kaptak helyet a nagyobb babák, játékalatok. A tér közepét egy hatalmas, többszintes, kör alaprajzú állvány foglalta el, rajta járművek, hintalovak, babák és játékalatok sokasága várta a vásárlókat. A legnagyobb játékok – hintalovak, fogatok, autók, a gyermekek által meglovagolható óriás játékalatok – a padlón szabadon voltak felállítva. A fotó egy modern, önkiszolgáló áruház benyomását kelti, ahol a vásárló maga veheti le a polcról a legtöbb árut, s nem az áruházi segéd teszi elé a pultra.

A játékaruház ismertetett elrendezése a tervezési folyamat során több lépésben alakulhatott ki – erről a folyamatról azonban a kevés fennmaradt dokumentum alapján csak nagyon vázlatos képet tudunk alkotni. Az utcai homlokzatok árkádosításának, a belső kirakatutca kialakításának ötlete már a konkrét

8. A játékaruház belső tere. Ismeretlen fényképész felvétele, 1909 (Kirakatrendezés és Építészet I. 1909, 5. 2.)

építési tervek kidolgozása előtt megszülethetett, s inkább az építtetőtől, mintsem a Vágó fivérektől származhat. A Késmárky és Illés cégnek az 1909. évre kiadott naptára a megnyitandó Árkád-bazárt ugyanis egy a megvalósulttól teljesen eltérő, átlagos 20. század eleji áruházépület távlati képével reklámozza – e rajzon egyedül az elnevezés és a földszinti árkádok előlegezik a megépült áruházat³⁶ (9. kép). A kirakatutca kialakításának pontos mikéntje azonban csak fokozatosan formálódott ki: az áruház első engedélyezési terve még az archív fényképen láthatótól eltérő, kb. fele olyan széles megoldást tüntet fel.³⁷

Az épület kivitelezéséről szintén kevés adattal rendelkezünk: a helyén álló földszintes házát 1908 nyarán bontották le, az áruház eredetileg 1909 augusztusára tervezett megnyitásáról 1909. november közepén számoltak be a fővárosi lapok.³⁸ Ekkor jelentek meg a sajtóban az Árkád-bazár első képes hirdetései is: ezek az áruházat előbb csak Magyarországon, majd néhány nappal később már Európa legnagyobb játékaáruházaként reklámozták.³⁹ Az építkezés költségeiről nincsenek adataink, mindössze annyit tudunk, hogy Illés Ferenc 1918-as hagyatéki leltárában az Árkád-bazár a korábban épült, Kosuth Lajos utca 12. sz. alatti üzletbérház félmillió koronás értékének több mint kétszeresével, 1,2 millió koronával volt feltüntetve. Az áruház telkére az építkezés kezdetekor és végén betáblázott nagy összegű (együttesen 750 000 koronás) jelzálogok arra utalnak, hogy Illés Ferenc az építési költségek jelentős részét bankkölcsönből fedezte.⁴⁰

Az épület játékaáruház feletti négy emelete jellegzetes budapesti bérház volt, a telket négy oldalról körülvevő, a két utcai oldalon kéttraktusos, a szomszéd házak felé eső telekhatár mellett egytraktusos épületszárnyakkal. A lakóházba két bejárat vezet: a főbejárat a Dohány utcából nyílik, innen egy igényesen kiképzett előtéren át lehet a főlépcsőházhoz és a lifthez jutni. A környék viszonyaihoz képest tágas belső udvart az első emelet magasságáig az áruház üvegfedésű tere töltötte ki, az udvari homlokzatok tehát csak négyszintesek – az itteni légtérarányok a ház túlzott magassága ellenére ezért lehetnek szerencsések, ezért nincs mély, aknaszerű jellege az udvarnak (10. kép). A városi hatóság tűzrendészeti igényeit kielégítendő a Vágó fivérek az udvar hátsó részében emelkedő melléklépcsőt is tágasan, a főlépcsővel egyenértékű közlekedőterként képezték ki, s külön kijáratot nyitottak tőle a Síp utca felé. A lakások a pesti bérházak túlnyomó többségéhez hasonlóan nem közvetlenül a lépcsőházakból, hanem az udvari homlokzatok előtt húzódó körfolyosókról nyílnak.

Az Árkád-bazár épületében található lakások elrendezéséről keveset tudunk, mert a lakószintek

9. Az Árkád-bazár fantáziaképe a Késmárky és Illés cég 1909. évi kártyanaptárján (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, KD. 1985.19.1)

10. Az épület belső udvara, 2017 (A szerző felvétele)

tervei nem maradtak fenn, és mára erősen át is építették őket – leginkább az 1941. évi népszámlálás lakásívei alapján alkothatunk képet róluk.⁴¹ A házban ekkor emeletenként hét-hét lakás volt található, a megadott szobaszámokból arra lehet következtetni, hogy az egyes lakószintek alaprajza nagyjából egyforma lehetett, közel megegyező lakásösszetétellel. A legnagyobbak és legvilágosabbak bizonyára a saroklakások voltak, ezek közül a háztulajdonos harmadik emeleti lakása a mellékhelyiségeken, a cse-

lédszobán és egy hallon kívül hat lakószobából állt, és két nagy balkon is tartozott hozzá.⁴² Az emeleten található többi lakás kevesebb lakóhelyiséggel bírt, de a házra a viszonylag nagy alapterületű, három- és négyosztós lakások voltak jellemzők.

A Vágó fivérek alkotása vegyes funkciójú épület volt, a kereskedelmi és a lakóhelyiségeken kívül további eltérő célokra használt tereket is magában foglalt. E szolgáltató és ipari funkciók a Dohány utcai főbejáraton túli kis bolthelyiség mellett a kirakatutcák feletti félemeleti, nem lakásként kialakított termeket foglalták el. A ház felépültét követően Tóth Ferenc vívómester a közeli Rákóczi út 40. szám alól e modern és elegáns épületbe helyezte át „sokévi külföldi tanulmányaiból leszárt tapasztalás alapján a legmesszebbmenő kényelemmel és az egészség követelményeinek megfelelően” berendezett vívó- és tornatermet.⁴³ Meglepőbb lehet, hogy az elegáns, nagyvárosias üzletbérház félemeletén a felépültét követő évtized során számottevő ipari tevékenység is folyt – ez viszont olyan vonás, amely a megjelenésében a környezetétől élesen elütő épületet mégis a sajátos lakó-kereskedelmi-kisipari jellegű Erzsébetváros miliőjébe illeszti. Az első iparos-bérlő Engel Simon cipőgyáros, az országsszerte árusított Angyal cipőmárka gyártója korábban is a Késmárky és Illés cég szomszédja volt, hiszen műhelye 1909-ig a Kerepesi út 8. szám alatt működött. A játékarúházzal együtt költözött be az új épületbe: 1909 júliusában kért az Árkád-bazár félemeletén elhelyezendő 2 db. villamos motorral meghajtott 36 cipőipari gép felállítására engedélyt, s számos alkalmazottat foglalkoztató gyára 1911-es csődjéig a házban működött.⁴⁴ E cég egykori helyiségeit az 1910-es években egy selyem lámpaernyőket készítő műhely vette használatba, 1919 karácsonyán viszont már a Késmárky és Illés cég asztalosműhelye volt megtalálható az Árkád-bazár félemeletén. A bizonyára a világháborús áruhiány miatt életre hívott műhelyben „fajátékokat, bababútorokat, egész kis berendezéseket gyártottak nagyon csinosan”.⁴⁵

Az Árkád-bazár játékarúházként az 1920-as évek elejéig működhetett, 1924-ben már „Autópalota – Árkád Garage” néven szerepelt a lapok hirdetési rovatában.⁴⁶ Az utcai árkádokat legkésőbb az 1920-as években beüvegezték, s az ezután sűrűn következő funkcióváltások miatt az áruház eredeti belső kialakítása is viszonylag rövid időn belül elpusztulhatott. Homlokzatának romlását a Budapest II. világháborús ostroma során a felsőbb emeletekben keletkezett károk, illetve a volt áruházi tér 1950–60-as években történt kultúrházzá alakítása, nem utolsósorban pedig a karbantartás hiánya okozta.⁴⁷ A lakóházi rész egyes részletei az utóbbi évtizedben visszanyerték eredeti megjelenésüket, az épület

átfogó műemléki felújítására azonban mindmáig nem került sor, s ez vélhetően egyhamar nem is fog megtörténni (11. kép).

Budapest többi 20. század eleji üzletbérházához hasonlóan az Árkád-bazár is távolról feltűnő, kereskedelmi funkcióját hatásosan hirdető „reklám-épület” volt, de ezt a hatást a Vágó fivérek nem a kereskedelmi építészet konvencionális eszközeivel érték el. Más üzletbérházakhoz hasonlóan ennek az épületnek a homlokzatain is jól érzékelhető a vázas szerkezetű üzleti szintek és a falazott szerkezetű lakószintek elválása, de a tervezőknek az eltérő funkciójú részek összekapcsolását is sikerült megoldaniuk. Az üzleti zóna a Dohány utcai nyolc- és a Síp utcai héttengelyes homlokzat földszinti és félemeleti sávjára terjed ki, amelyet – a Síp utca két szélső tengelye kivételével – két szintet átfogó, szegcsett acéltartók közötti nyílások törnek át. E trapézalakban záródó nyílások a földszinten nyitott árkádokként vannak kiképezve, a félemeleten viszont fémszerkezetű ablakok töltik ki őket. A négy lakószint közül a három alsó homlokzatsíkját a tervezők lízényszerűen összekapcsolt zárterkélyekkel mozgatták meg. A sarokrészt is ilyenek határolják el az oldalhomlokzatoktól, e köztes tengelyek jelentőségét az ereszvonaltól fölé emelkedő háromszögletű oromzatok hangsúlyozzák.

Érett műveikre jellemző módon a Vágó-fivérek az Árkád-bazár homlokzatán – sőt a lakóház fontosabb tereiben is – a díszítmények komplex és egyedi rendszerét alkalmazták, amely az egyszerű geometrikus ornamensekből kiképzett mustrákat nagyszabású figurális kompozíciókkal kapcsolta össze. A játékarúház funkciójához kötődő dekoráció megvalósításánál változatos díszítőtechnikákat alkalmaztak. Az áruház bejárata körüli, közeli nézetre tervezett, gondosan részletezett díszítmények a pécsi Zsolnay-gyárban készültek mázas kerámiából. A többi műköburkolatú felületen (pl. a zárterkélyeken és az oromzatokon) megjelenő ornamentális és figurális díszek öntött műkölapokból vannak összeállítva, az egykor a homlokzat negyedik emeleti sávjában végigfutó, mára elpusztult kompozíció pedig valamilyen falfestési eljárással készülhetett. A homlokzatfelületek egy részét burkoló, nagyrészt dísztelen fehér, kisebb részt színes, mintás műkölapokat a Gutenberg Otthon műköburkolataihoz hasonlóan bizonyára szintén Walla József cementárugyára állította elő.⁴⁸

A környező házaknál két emelettel magasabb, erőteljes tömeghatású épület építészeti hangsúlya érthető módon a Rákóczi útról is látható sarokra esik, ahonnan az áruház bejárata nyílik. Az Árkád-bazár tömegének, homlokzatainak elrendezése nagyjából e sarokrész középvonalára tengelyesen

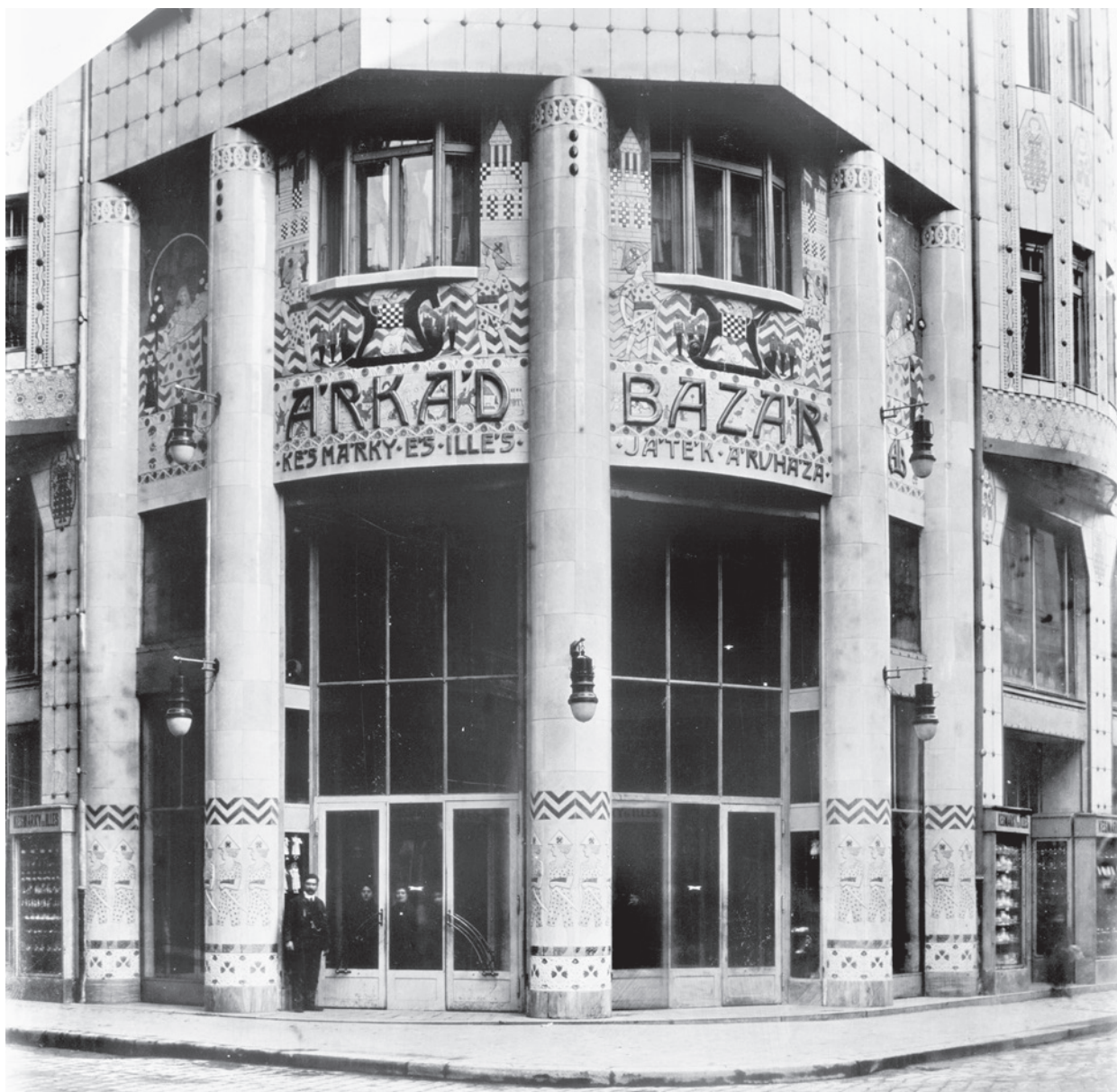

11. Az Árkád-bazár összképe közvetlenül az építést követően, még a járda burkolása előtt. Ismeretlen fényképész felvétele Vágó József hagyatékából, 1909 (Institut Français d'Architecture – Centre d'archives d'architecture du XXe siècle)

szimmetrikus, ami monumentális megjelenést biztosít az épületnek – e monumentalitást a telek alakjából és a funkcionális belső elrendezésből adódó kis homlokzati aszimmetriák oldják. Az épületsarok földszinti alaprajza lekerekített vonalú, a felső szinteken az íves forma azonban trapéz alakú lementszésbe fordul – az egész épület tömegalakításának ez a megoldás, a hengeres és a hasábos tömegek kontrasztja adja a fő motívumát. Az épület áru-

ház-mivoltát hirdető sarokrészt a tervezők emellett a homlokzatsíkok képest előre- és hátraugratott felületek ellentéte, a különleges burkolat és a gazdag figurális díszítés révén emelték ki a semlegesebb kiképzésű oldalhomlokzatok közül. Moravánszky Ákos megfogalmazása szerint: „Az éles szögben metsződő síkok és a lágyan hajló felületek ellentétében, mechanikus ritmusában a modern nagyváros lüktetése érződik.”⁴⁹ Az áruház és az oldalsó

12. Az Árkád-bazár bejárata a beüvegezett előcsarnokkal. Ismeretlen fényképész felvétele Vágó József hagyatékából, 1912 körül (Institut Français d'Architecture – Centre d'archives d'architecture du XXe siècle)

árkádok kirakatutcák bejáratai az épület tömegébe a sarokrészen félkör alakban bemélyedő, kétszintes nyitott előtérben voltak találhatóak, a lekerekített alaprajzi vonalat követve elhelyezett öt darab csak stilizált lábazattal és fejezettel rendelkező oszlop mögött.⁵⁰ Ezek az oszlopok a bejárat előtérnél magasabbra, az első emelet sávjáig nyúlnak fel, a mögöttük itt megjelenő ívelt falfelület a homlokzat legdíszesebb része, ahol az áruház felirata is helyet kapott: „Árkád Bazár / Késmárky és Illés Játék Áruháza” (12. kép). A sarokrész homlokzata a második és a harmadik emelet magasságában kijebb ugrik, egy síkba kerül az oldalhomlokzatokkal. A síkfelületekkel kiképzett épületrésznek különös feszült-

séget ad, hogy a nagy, plasztikus keretezés nélküli sarokablakok átmetszik a homlokzati síkokat, az alsó oszlopokra rímelő hengeres osztók közötti ablakszárnyak azonban nem az átmetszett síkokba illeszkednek, hanem a földszinti alaprajz íve mentén vannak elhelyezve. A hasábos és a hengeres formák kontrasztját a burkolati anyagok megválasztása is erősíti: a bejárat előtér oszlopai, valamint az emeleti ablakok osztói és belső, ívelt keretei fényes mázas kerámiaelemekkel, míg a sík homlokzati felületek matt műkölapokkal vannak burkolva.⁵¹ Az utcai homlokzatok negyedik emeleti sávjában egykor egy dekoratív falkép húzódott végig – főpárkány hiányában ez a figurális kompozíció zárta le a hom-

13. A sarokhomlokzat felső része. Ismeretlen fényképész felvétele, 1909 (Magyar Építőművészet VII. 1909. 10. 34.)

lokatokat. A sarokrész kiemelését e szinten a belső zárterkélyeket összekapcsoló tömör mellvédű erkély szolgálta – a hengeres és a hasábos tömegek játéka az ebből a sarokrész tengelyében kidomborodó kis ívelt erkéllyel, illetve az eresz feletti ívelt vonalú ráccsal vált teljessé (13. kép).

Az építészettörténeti szakirodalom az Árkád-bazárt legtöbbször Otto Wagner építészetének magyarországi recepciója kapcsán tárgyalja, az épület homlokzatburkolásának megoldását az 1906-ban átadott bécsi Postsparkasse szegecsekkel rögzített vagy díszített homlokzati kőlapburkolatából eredeztetve.⁵² Az Árkád-bazár már a tervezők életében a wagneri burkolat-esztétika alkalmazásának sikeres magyar példaként jelent meg az építészeti irodalomban. A modern építészet meghatározó francia orgánuma, a *L'Architecture d'Aujourd'hui* (amelyet Vágó József fia, a francia építészeti közelet fontos alakjává vált Pierre Vago szerkesztett) egyik korai számában az apa generációjához tartozó magyar kritikus, Náday Pál így írt róla: „Építészeti szempontból ez a játékarúháza már az új feladatok és az új anyagok által meghatározott új építészet eljövetelel jelzi. (...) Nagy, sima burkolólapjai, amelyeket a mi építészeink [t. i. a francia építészek] csak újabban kezdtek alkalmazni, már önálló életet élnek az építmény nagy falsíkjain. Nem titkolják, hogy csak a burkolat elemei, az épület egy önálló, szerkezeti szereppel, tartófunkcióval nem bíró részéhez tartoznak, az epidermiszhez, amelyet a saját tulajdonságainak megfelelő, sajátos módon kell kialakítani.”⁵³

Ez az analógia semmiképp sem nevezhető megalapozatlannak, s a Vágó fivéreknek nem is erre az egyetlen épületére korlátozódik: a szegecsekkel rögzített kisméretű lapburkolat, s az így adódó négyzethálós homlokzati raszter a Vágó fivérek számos egykorú pályaterve mellett az általuk tervezett

nagyváradai Darvas-palotán (1908–10) és az Alföldi Takarékpénztár debreceni székházán és bérházán (1911) is feltűnik.⁵⁴ A pesti áruházzal közel egy időben tervezett nagyváradai palota homlokzati megoldásai nagyon közel állnak az Árkád-bazárhoz: a vakolt és a műkőburkolatú felületek ellentéte itt is a hasábos és a hengeres tömegek kontrasztját erősíti. Vágó József sosem titkolta a bécsi mester építészete iránti érdeklődését, sőt lelkesedését: wagneri homlokzatalakítási megoldások már – bátyjával közös – korai művein is feltűnnek, később pedig jelentős szerepet játszott a Lechner Ödön, illetve Otto Wagner köré csoportosuló, egymásra addig inkább gyanakvással tekintő budapesti és bécsi építészek között 1910 körül kezdődő közeledésben, s a két mester 1911. évi budapesti találkozásának megszervezésében.⁵⁵

Célszerű azonban közelebbről szemügyre venni az Árkád-bazár homlokzati burkolatát. A budapesti épület homlokzatán az üzleti szintek falpilléreit, az első emelet sávját, a második-harmadik emeleti sávban pedig a sarokrészt és a zárterkélyeket burkolják kisméretű, álló téglalap alakú műkőlapok (14. kép). Nem a teljes homlokzatot tehát, csak annak funkcionális vagy kompozíciós szempontból hangsúlyosabb elemeit – a fennmaradó, alárendelt homlokzati felületek vakoltak. Míg Otto Wagner épületén a fémszegecsek a homlokzati burkolat négyzetes kőlapjainak közepét ütik át, a Vágó fivérek házán a szegecsek a műkőlapok sarkainál találhatók: aligha lehet tehát rögzítő funkciójuk, sokkal inkább a homlokzat raszteres tagolását hivatottak kiemelni. Az Árkád-bazáron (és a nagyváradai palotán) alkalmazott fémszegecseket a Bécsben felhasznált alumínium-bevonat helyett kétféle színben készült és váltakozó geometriai mintákkal (spirál, csillag, kereszt stb.) díszített mázas kerámia-gombok óvták a rozsdásodástól.⁵⁶ Az egykorú fekete-fehér fényképek és az épület mai lepusztult állapota kevés támpontot adnak, kis fantáziával azonban elképzelhető az a sajátosan vibráló, polikróm hatás, amint az Árkád-bazár homlokzatának simára csiszolt, fehér műkőfelületei előtt a kisebb zöld, a zárterkélyek függőleges ornamentális kompozícióba illesztve pedig a nagyobb narancssárga kerámia-gombok megcsillannak a napfényben. A budapesti épületen a kőlapburkolat a bécsi példától eltérően nem egy homogén, burkolatjellegét őszintén kifejezésre juttató épületköpeny volt, hanem a vegyes funkciójú épület sajátos formai problémáinak megoldását szolgáló kompozíciós eszköz. Az alsó üzleti és a felső lakószintek közötti éles határvonal megszüntetését, a két rész egységes, harmonikus építészeti kompozícióba szervezését szolgálta – ez utóbbit vélték a kortársak az üzletháztervezés

14. A Dohány utcai homlokzat részlete. Ismeretlen fényképész felvétele, 1909 (Magyar Építőművészet VII. 1909. 10. 37.)

egyik legnehezebben megoldható művészi problémájának.⁵⁷ A színes mázas bevonatú szegecsekkel kombinált csillogó kőlapburkolat másik fő funkciója nyilvánvalóan a figyelemfelkeltés volt, hogy a játékáruház épülete minél inkább kiütközzön a szomszédos bérházak vakolt homlokzatai közül.

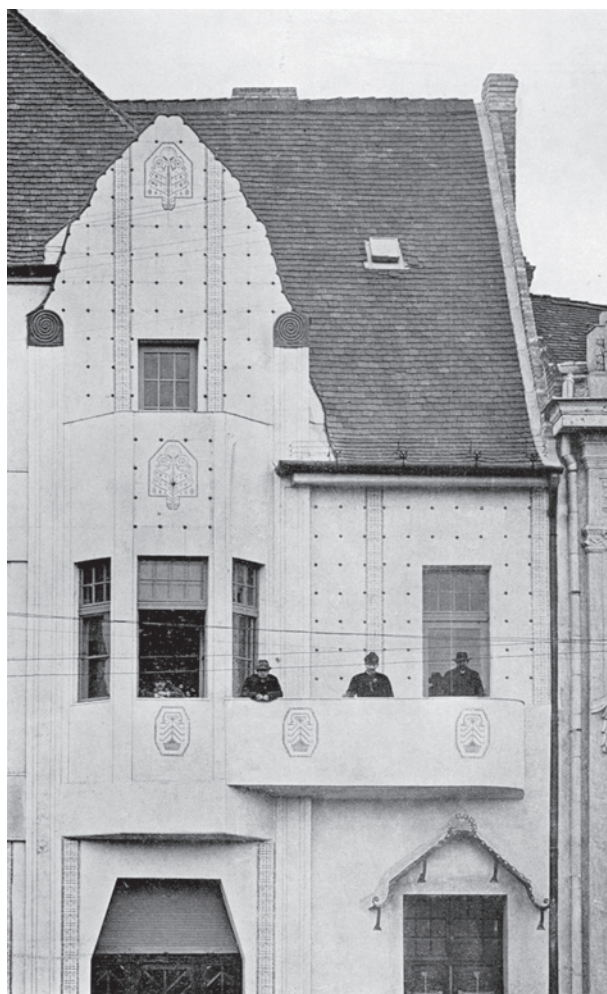
A pesti kerámiagombok státusza a bécsi szegecsekénél ennek megfelelően jóval kevésbé lehetett ambivalens: elsősorban ornamensek voltak. Az Árkádbazár homlokzatának a bejárat kerámiadíszek által felerősített, vibráló polikrómiája a Postsparkasse esztétikájától igencsak távol állt; a budapesti épület

e tekintetben – de nem részletmegoldásaiban – több rokon vonást mutat Wagner korábbi, Wienzeile mentén álló üzletbérházaival.⁵⁸

Lechner Ödön egyik utolsó műve, a Vermes Gyula részére 1910 nyarán tervezett, a budapesti Irányi utca 15. alatt emelkedő ötemeletes bérház lakószintjeinek homlokzatát teljes egészében raszteres kiosztású műkőlapok fedik. A lizénaszerű zárterkélyekkel megmozgatott, plastikusan erősen tagolt homlokzatú Vermes-házon az álló téglalap alakú, világos színű műkőlapok egy részét sarkaiknál sötétszürke szegecsek „rögzítik”. E sarkára állított négyzetet formázó elemek itt is egyértelműen ornemens szereppel bírnak, hiszen Lechner csak az ablaktengelyekben alkalmazta őket. Gerle János e házról írva úgy vélte „valószínű, hogy az épületkerámia fokozatos felváltása előre gyártott műkőlapokkal, tagozatokkal, homlokzati díszekkel a Lechner stílusát követő építészek körében egyfajta kölcsönhatásban alakult ki” – később azonban mégis egyértelműen Lechnernek tulajdonította a kezdeményezést a műkő ilyen alkalmazása terén.⁵⁹ Bár a kérdés megnyugtató tisztázása még további kutatásokat igényelne, az Árkád-bazár időbeli elsősege mégis inkább Gerle első állítását valószínűsíti. Figyelemre méltó, hogy az Árkád-bazár sajátos homlokzatburkolatának van egy nagyon közeli és vele egy időben megvalósult vidéki párhuzama is, a Führer Miklós nyíregyházi születésű budapesti építész – a *Magyar Építőművészet* című szakfolyóirat szerkesztője – tervei szerint szülővárosában felépült Otthon Szálloda⁶⁰ (15. kép). A kétemeletes épület kettős oromzata, azok műkő-lapburkolata, sőt a szegecseket fedő kerámiagombok formája révén is a Vágó fivérek építészetét idézi – de nem kizárt, hogy átadása megelőzte a budapesti áruház elkészültét.⁶¹

A Vágó fivérek a 20. század eleji magyar művészvilág kedvelt építészei voltak, az ő terveik szerint alakították ki a kor két jelentős, modern felfogású budapesti kiállítóhelyét, a Nemzeti Szalont és a Művészházat is. Épületeiken mindig törekedtek teret adni a képzőművészetnek, művészbáraitak alkotásainak. A fivérek közös irodájának 1911-es feloszlását követően Vágó József által egy építési vállalat két tulajdonosa részére tervezett budapesti Schiffer-, ill. Grünwald-villa (1910–1912, ill. 1914–1916) a kiemelkedő képzőművészek közreműködésével Gesamtkunstwerk-ként megvalósított nagypolgári lakóháznak a magyar építészetben párját ritkító példái.⁶² Bérházaikon, vegyes funkciójú épületeiken az Árkád-bazárt megelőzően is a legfelső emelet homlokzatsávját töltötte ki monumentális figurális díszítés: a Gutenberg Otthon épületén például Kernstok Károlynak a nyomdászok munkáját

15. Führer Miklós: Otthon Szálloda homlokzati részlete, Nyíregyháza, 1909 (*Magyar Építőművészet* VIII. 1910, 2. 18.)

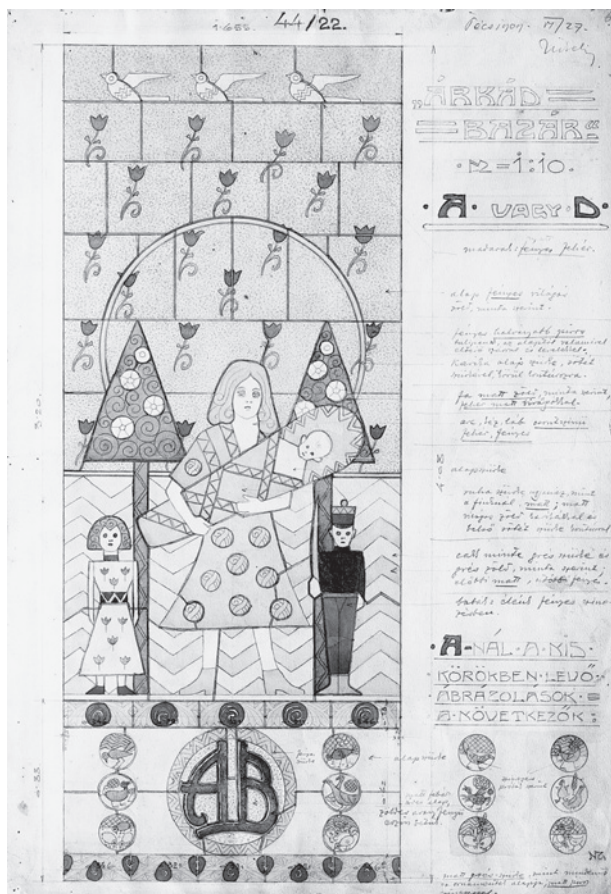
megjelenítő falképe. Műveik publikációiban Vágóék mindig említést tettek alkotótársaikról – az Árkád-bazárban azonban más művészek nevét hiába keressük, valószínűsíthetjük tehát, hogy maguk az építészek tervezték a díszítményeket. Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében megtalálhatók az Árkád-bazár bejárata feletti kerámiakompozíciók tervei (16–17. kép). E rajzokat a pécsi Zsolnay-gyár tervezőművésze, Nikelszky Géza szignálta 1909. június 27-én és 30-án, tervezőként azonban a Vágó fivérek neve szerepel rajtuk. A sokoldalú iparművész egykorú, önálló tervezésű munkái – pl. az 1911. évi torinói világkiállítás magyar pavilonjának vagy a szabadkai városháza lépcsőházának csempedése – az Árkád-bazár díseitől erősen eltérő karakterűek.⁶³

Az áruház bejárata feletti hengeres felületen – az épület tengelyszimmetriájának megfelelően elrendezve – játszó gyermekek stilizált alakjai és játékkai jelennek meg. A két, karikát hajtó kisfiú között hintaló, játék katonák, háttérükben építőkockából

Az utcai homlokzat negyedik emeleti sávját egykor díszítő, játszó gyerekeket, játékszereket (kere-

17. Nikelszky Géza: A játékarúház bejárata feletti szélső homlokatzszakaszok kerámiaképeinek terve, 1909 (Iparművészeti Múzeum, KRTF 74/2)

keken guruló állatok, játék katonák), állatfigurákat, játékházikókat felvonultató dekoratív fríz elpusztult, csak fényképekről ismerjük (19. kép). A fotók alapján úgy tűnik, e fríz megformálása inkább a kerámia-, mintsem a műkölapok ábrázolásaihoz volt hasonlatos. Ez a képi világ a lakóház belsejében két további helyen is feltűnik: a bejárati előtér mennyezetének kazettás fémlemez-domborításán, amelyen a már ismert motívumok mellett kerekeken guruló játékdísznótól és játékbáránytól kezdve kishajóig sok egyéb játék látható; valamint a belső udvari függőfolyosók kovácsoltvas rácsain, amelyen sokféle állatfigura mellett játékvárral és az áruháza AB névbetűivel találkozhatunk.

A fent ismertetett díszítés mögött minden bizonynyal túlzás lenne átgondolt ikonográfiai programot vagy szimbolikus mondanivalót keresni. A Vágó fivérek elsődleges törekvése a kereskedelmi épületek, ill. az üzletbérház sajátos művészeti problémáinak korszerű és architektonikus jellegű megoldására irányult. A már idézett Náday Pál 1920-ban megjelent, találó megfogalmazása szerint az Árkád-bazár tervezésénél „annak a sajátos, nehéz feladatnak

18. Az egyik zárterkély parapetjének színes műkódíszítése mázas kerámiagombokkal. Ismeretlen fényképész felvétele Vágó József hagyatékából, 1909 körül (Institut Français d'Architecture – Centre d'archives d'architecture du XXe siècle)

19. A negyedik emeleti homlokatzsáv részlete. Ismeretlen fényképész felvétele, 1909 (Magyar Építőművészet VII. 1909. 10. 38.)

kellett megfelelni, hogy a tervező átmenetet találjon az áruzsarnok és a bérház között, az áttörések felett levő síkokat pedig ne a cégtáblák kiáltozása nyugtalanítsa, hanem a feltűnésnek művészebb formája, az eozin és az árkolt falfestés.”⁶⁶ Budapest és más európai nagyvárosok áruházaival – s a Késmárky és Illés cég már említett reklámnaptárján látható ideáltervvel ellentétben – az Árkád-bazár homlokzatáról és tetőzetéről valóban hiányoztak a benne elhelyezett áruháza hirdető nagyméretű feliratok, reklámtáblák. Az épületsarok hangsúlyos városképi megjelenését sem egy toronyszerűen kiemelkedő épületrésszel vagy egy masszív tetőfelépítménnyel biztosították a tervezők, hanem az egymásba metsződő síkok és tömegek keltette feszültség, valamint az erőteljes polikrómia és a mázas kerámiagombok által kiemelt homlokzati raszter korábban

20. Ismeretlen alkotó: Az Árkád-bazár – Késmárky és Illés Játékáruház számlócédulái, 1910 körül
(Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, KD. 1978.56.1.1. és KD. 1971.1454.1.)

elemzett szubtilisebb eszközeivel, a „feltűnésnek művészebb formáival”.⁶⁷ A játszó gyermekek és játékszerek homlokzati díszként való alkalmazása révén Vágóék az áruház jellemző termékeit avatták ornamentalsé, így módon integrálva a reklámot a homlokzatarchitektúrába. A hatást az esti kivilágítás tette teljessé: „mikor esténként a villamos fényárban csillogó fayence-díszítéssel kirakott áruház előtt a fővárosi közönség gyönyörködik – írta az áruház megnyitásáról beszámoló korabeli hetilap –, azt képzelem, hogy a mesék országában tündérpalota előtt áll, melynek ablakaiból ezer aranyhajú baba mosolyog le reája.”⁶⁸

Az Árkád-bazár homlokzatán és a lakóház közlekedőtereiben megjelenített játékszerek egyszerű, stilizált formáit, élénk színezését pusztán ornamentalszerepük is megfelelően indokolja. Figyelemre érdemes ugyanakkor a kerámialapokon és falfestéseken látható kerekeken guruló állat- és emberfigurák, játék katonák és miniatűr épületek, valamint a 20. század eleji iparművészeti tervezésű reformjátékok közötti hasonlatosság is. Az Árkád-bazár játékáruházban árusított játékok legnagyobb részét nem ilyen művészi termékek lehettek, s nem is az ezek előképeiül szolgáló egyszerű háziipari fajtékok, babák közül kerültek ki. Az üzletben a

kor minden népszerű játékfajtája megvásárolható volt; a kínálatot az egyetlen ismert korabeli fénykép mellett leginkább a Késmárky és Illés cég által a 20. század elején kiadott számológéculák grafikai érzékeltetik. Ezeket a gyerekek által gyűjtött papírlapocskákat legtöbbször az áruházban kapható játékszerekből összeállított kompozíciók díszítették; designjuk és a megjelenített áruk köre is teljesen átlagos, kommersz volt – idegen az áruház épületének formavilágától⁶⁹ (20. kép). A homlokzaton feltűnő játékszereknek sokkal több közük volt azokhoz az elképzelésekhez, amelyek a Vágó fivérek is magában foglaló század eleji értelmiségi és művészeti közegekben a játékszereknek a gyermekek fejlődésében betöltött szerepéről, tervezésük művészi elveiről, illetve általában a gyerekeknek szánt művészetről felmerültek.

A 19–20. század fordulóján a gyermekkorról alkotott kép átalakulása, a gyermeki pszichére irányuló kutatások kezdetei, illetve az életreform-mozgalom és a teljes emberi környezetet esztétikusan átformálni törekvő art nouveau egymásra hatásának eredőjeként Magyarországon is kiemelt figyelem irányult a gyermekek tárgyi környezetére, esztétikai nevelésükre, a bennük rejlő művészi készségek kibontakoztatására.⁷⁰ Ennek részeként, elsődlegesen angolszász és német inspirációra a pedagógiai és a pszichológiai irodalom újraértékelte a játék szerepét a kisgyermek életében, s elfogadottá vált, hogy a korábban haszontalannak tartott tevékenység alapvető szereppel bír a gyermekek értelmi és testi fejlődésében.⁷¹ Ahogy Szemere Samu, a magyar filozófiai irodalom jeles alakja a játékra vonatkozó filozófiai és pszichológiai elméleteket, illetve a pedagógiai szakirodalmat áttekintő korai tanulmányában megfogalmazta: „A játék nem véletlen, közömbös jelenség, nem is csak kedves ajándék, mit a természet az élet hajnalának megédésítésére szánt, hanem messzevágó, az egész életre kiható funkció, komoly célú berendezés, melyet a természet hímes ruhába öltöztetett s vonzóvá tett különböző gyönyörök bájaival.”⁷² Ugyanő a jó játékszernek a korban általánosan elfogadott ismerveit is frappánsan foglalta össze: „Azok a játékszerek az élvezetesek és hasznosak, melyek előmozdítják a gyermek spontán tevékenységet, vagyis azok, melyek leginkább táplálják leleményét. Legjobb tehát az a játékszer, amely egyszerű, kivitelében nem pontosan részletező, sokat rábíz a gyermek képzeletére, inkább csak jelzi a tárgyat, semmint világosan ábrázolná; az, amely nem is éppen egyet jelent, hanem amelyből a gyermek képzelete mindenfélét tud csinálni.”⁷³

A már többször idézett művészeti író, Nádai Pál egy egész monográfiát szentelt a gyermekek

21. Marianne Roller: Morva falusi búcsú – az 1908. évi bécsi Kunstschau „Kunst für das Kind” szekciójában bemutatott fajáték (Kind und Kunst III. 1908, 1. 54. – Országos Pedagógiai Könyvtár)

tárgyi környezetének. A német életreform-mozgalom szemlélete által áthatott mű a gyermekszobák berendezése és a gyermekkönyvek illusztrációi mellett többek között a korabeli gyermekjátékokat is kritikai vizsgálat alá vette. Úgy vélte, a felnőtt világ tárgyait naturalisztikus pontossággal visszaadó, esetleg mechanikus szerkezetek által mozgatót, megszólaltatott játékokat (vasútmodelleket, berendezett babaházakat) csak a szülők kedvelik, a gyermek ellenben „tudja, hogy a játéknak primitívnek kell lennie. Minél egyszerűbb, minél darabosabb, minél bambább pofájú – annál kedvesebb. Mert a tökéletes, kikent, fényes és ezer fortélyal, kapoccsal, rugóval, élethűséggel felszerelt játékok unalmasak a gyermeki elmének, amely nem tehet hozzájuk a saját képzelőtehetségéből semmit.”⁷⁴ Nádai úgy találta, hogy e „primitív” játékszerideálnak az egykorú játékipar termékei közül elsőként a drezdai és a müncheni iparművészeti műhelyeknek a régi német (érchegységi, nürnbergi) háziipari fajátékok által inspirált alkotásai feleltek meg. A Drezda-helleraui Deutsche Werkstätten vagy a Wiener Werkstätte és más hasonló szellemű helyi műhelyek, alkotók nem élethűségre törekvő, hanem leegyszerűsítő megformálású, fából esztergált vagy fűrészelt, élénk színekre festett, sokszor humorosan elnagyolt játékszerei sok publicitást kaptak a századelőn. A fejlesztő jelleg iránti elvárásnak és a szecessziós, posztimpresszionista esztétikai érzékenységnek egyaránt megfelelő alkotások a gyermekművészet Alexander Koch által Stuttgartban kiadott szaklapja, a *Kind und Kunst* mellett több vezető, s bizonyára az Árkád-bazár tervezői által is forgatott művészeti orgánus, például a londoni *The Studio* vagy a Budapesten megjelenő *Magyar Iparművészet* oldalain is feltűntek.”⁷⁵ (21. kép) A Vágó József által még huszonkét év elteltével is lelkesült szavakkal felidézett 1908. évi bécsi Kunstschau kiállításon külön termet – „Kunst für das Kind” – szenteltek a bécsi művészek játékaiknak és egyéb

gyermeknek szánt tárgyainak.⁷⁶ A Vágó fivérek gyermekművészeti érdeklődésének legékezebb bizonyítéka mindazonáltal az idősebb testvér, László által saját gyermekei számára 1912 körül berendezett gyermekszoba.⁷⁷ E szoba bármely korabeli iparművészeti vagy gyermekművészeti kiállításnak díszére vált volna: az egyedileg tervezett világos gyermekbútorok polcain, a szekrények tetején, s a bútorok előtt elterülő művészi kivitelű szőnyegen a kor tipikus reformjátékai sorakoznak: mozgatható állatfigurák, fabábuk, elemekből összeépíthető kis makettvárosok stb. A gyermekek ruhásszekrényén az Árkád-bazár bejárata feletti kerámiadekoráció fő motívumai köszönnek vissza: a hintaló a sakk-táblamintás nyeregtakaróval és a pólyás babát tartó kislány (22. kép).

E gyerekszobában a korszak vezető magyar játéktervezőjének, Wessely Vilmosnak két játéka is feltűnik: a Vadruca és a Trójai faló elnevezésűek. Wessely a Magyar Iparművészeti Társulat által az 1903-as nürnbergi iparművészeti játéktervezési pályázat példáját követve 1904-ben kiírt játékszerpályázaton tűnt fel; játékeit, gyermekszoba-berendezéseit a következő években rendszeresen közölte a művészeti sajtó.⁷⁸ A hazai tervezők közül leginkább ő tudott kapcsolatot teremteni a Magyarországon igen szerény keretek közt működő játékgyártással. A Vágó gyerekek szobájában látható játékokat például a Selmezbánya közeli faluban, Hegybányán felállított Állami Játékkészítő Tanműhely kivitelezte, amelynek egyszerű termékeit korábban, 1890 körül Késmárky és Illés játékarúháza is árusította.⁷⁹ Nem tudjuk, vajon az Árkád-bazárban kaphatók voltak-e a Wessely tervezte játékok, a ház díszítményei mindenesetre nem azoknak – a korszak magyar reformjátékaira általánosan jellemző – falusias világot, népmesékből, népi mondákból vett alakjaikat idézik. Vágóék épületén egy urbánus játékvilág jelenik meg, amelyet a legegyszerűbb geometriai formákból képzett, s a kompozíciók háttéré mellett a gyermekalakok ruháit és a játékokat egyaránt beborító mustrák – ahogy azt Moravánszky Ákos is megfigyelte – határozottan a Wiener Werkstätte egykorú produktumaihoz kapcsolnak.⁸⁰

Az Árkád-bazárnak tudomásunk szerint a korszakban nemzetközileg is egyedülálló megoldása volt a gyerekrajzoknak (illetve azok imitációinak) épületdíszként történő alkalmazása. Ezek esetében reklámfunkcióról már nem lehet beszélni: az áruház bejárata feletti felirat betűi közé „berajzolt” kis figurák, jelenetek csak közvetlen közlőre vehetők észre, az épület összehatásában nem jutnak szerephez. A kerámialapokba vésett rajzocskák leginkább az áruház funkciója által sugallt vizuális tréfának tekinthetők, a tervezőknek az áruház kis látogató-

22. Vágó László: Gyermekszoba családjának Attila úti lakásában, 1912 (Magyar Iparművészet XVIII. 1915, 2. 69.)

ival való összekacsintásának. A képi humor forrása nem pusztán az ábrázolás gyermeki módja, illetve a megjelenített témák mulatságos volta, hanem a nagy, domború betűk és a kis kompozíciók viszonya. A jelenetek alakjait gyakran a betűk szárai választják el egymástól: a síró gyermeket az A betű középső vonala akadályozza a léggömbje visszaszerzésében, a tolvajnak a B betű alsó hurka nyújt menedéket az őt üldöző rendőrök elől, a falusi menyecske a D betűbe van zárva, ezért nem tud besorozott kedvese után szaladni (23–24. képek).

E mókás gyermekrajzszerű ábrázolások azonban aligha tűntek volna fel a Vágó fivérek épületének homlokzatán, ha a korszakban a gyermekrajzokkal nem a legnagyobb komolysággal foglalkoztak volna. A gyermekek spontán, emlékezetből készített rajzaira az 1890-es évektől a meginduló gyermeklélektani kutatások, illetve a rajzoktatás megreformálására tett erőfeszítések irányították rá a figyelmet. A gyermekrajzokkal kapcsolatos magyarországi fejlemények szorosan követték az észak-amerikai és európai (főként a brit és a német) történeteket: az 1903-ban a Nagybecskerek városában megrendezett első gyermekművészeti kiállítást országszerte számos további követte, az évtized második felében a budapesti Iparművészeti Múzeum is rendszeresen helyt adott ilyeneknek.⁸¹ A számtalan újság- és folyóiratcikk mellett ekkor jelentek meg a gyermekrajzoknak szentelt első szakkönyvek, s e rajzok az 1911-ben megnyílt Gyermektanulmányi Múzeum gyűjteményébe is bekerültek.⁸²

Pedagógusok és művészek a rajzolást a kézügyesség fejlesztésének egy módjánál ekkor már sokkal többre tartották, az önálló gyermeki megismerő- és kifejezőkészség fejlesztésének elsőrendű eszközét látták benne. Ennek érdekében a 20. század elején többek közt a budapesti városi iskolákban is új rajzoktatási módszereket vezettek be,

23. Az Árkád-bazár egykori bejárata feletti feliratos sáv részlete a gyerekrasz-imitációkkal (A szerző felvétele)

24. Az Árkád-bazár egykori bejárata feletti feliratos sáv részlete a gyerekrasz-imitációkkal (A szerző felvétele)

amelyek a gyermekek művészi készségeit a spon-
tán, „ösztonszerű” rajzaikból kiindulva törekedtek
fejleszteni. A magyar sajtóban és szakirodalomban
széles körben vallott nézet szerint a gyermekek al-
kotásai a művészet kezdeti, ősi állapotának a pre-
hisztorikus művészettel, a természeti népek művé-
szetével, sőt a magyar népművészettel párhuzamba
állítható megnyilvánulásai voltak.⁸³ A kor egyik
vezető magyar műkritikusa, Lyka Károly egy 1905-
ös gyermekrasz-kiállítás kapcsán írta: „A kis ember-
kék, a kiállítók, ugyanis még abban a boldog kor-
ban élnek, amidőn még művészek, anélkül, hogy
ezt magukról tudnák. Művészek oly értelemben,
amilyenben a természeti állapotban élő néptörzsek
azok. (...) Még őseredeti kifejezés mód náluk a rajz.
Még közlési nyelve a megfigyeléseiknek.”⁸⁴ Az al-
kotásaival a Vágó fivérek számos épületét díszítő
festőművész, Kernstok Károly 1911-ben úgy vélte,
hogy rajzaiban „az európai kultúrában nevelt 4–12
éves gyerek ugyanazt a szemlélő és visszaadó fej-
lettséget éri el, mint a kultúra kezdetleges fokán
álló néger művész vagy magyar kanász s a valami-
vel fejlettebb székely ács.”⁸⁵

A 20. század eleji képző- és iparművészetet
köztudottan sokfélelepp inspiráló fenti művészeti
megnyilvánulásokat a korszak művészeti gondol-

25. Az Árkád-bazár egykori bejárata feletti szélső kerámiamező
részlete gyerekrasz- és fadaragás-imitációkkal
(A szerző felvétele)

kodása egyaránt a „primitív” művészet kategóri-
ájába sorolta.⁸⁶ A korábbi épületeik díszítésében a
magyar népművészeti eredetű ornamentikát elő-
szeretettel alkalmazó Vágó fivérek számára talán
ezért is tűnhetett lehetségesnek, kivihetőnek, hogy
játékáruházukon felhasználják a gyermekek mű-
vészetének motívumait is. Gondolkodásmódjukat
megvilágító részletnek véljük, hogy az Árkád-bazár
gyermekraszos kerámiatábláit keretező díszítősá-
vok motívumai az épület más helyein alkalmazott
ornamentikától teljesen eltérő jellegűek: a magyar
népi fadaragó-művészet archaikus, geometrikus
formakincse ihlette őket (25. kép). Lechner Ödön és

követői 1900 körüli épületeinek legkarakteresebb ornamensei még a magyar népi textilművészet, bőrművesség mintakincsére visszavezethető virágmotívumok voltak; az ún. ékrovásos faragás technikájával díszített tárgyakra csak az évtized második felében terelődött a figyelem.⁸⁷ E geometrikus motívumok építészeti dekorációként először Lajta Béla 1906 körüli házain tűntek fel, hamarosan azonban megjelentek Vágóék alkotásain is, például a terveik szerint Petőfi-házzá átépített Bajza utcai Feszty-villa gazdagon faragott kapuján.⁸⁸ Lajtához hasonlóan bizonyára a Vágó fivérek is tisztában voltak a magyar népművészet e „primitív” díszítőmotívumainak általános, kultúrákon és etnikumokon átívelő elterjedtségével – talán ezért is találták alkalmasnak őket a rokon jellegűnek vélt gyermekrajzokból alkotott kompozíciók keretezésére.

A budapesti Árkád-bazár tipikus nagyvárosi vegyes funkciójú épület, amelynek kialakítását, belső elrendezését a telekadottságokon túl elsősorban a lakbérbevétel, az üzleti alapterület és a kirakatsfelület maximalizálására való törekvés határozta meg, s a városi hatóság tűzrendészeti kikötései is érdemben formálták. Más üzletbérházakhoz hasonlóan a városi térben ez az épület is az alsó szintjein berendezett áruház monumentális reklámjaként kellett, hogy megjelenjen. Vágó József és László sikeresen és innovatív módon tettek eleget a fenti elvárások-

nak, az áruház-építészet bevett eszközei helyett a kereskedelmi terek kialakítása és a homlokzatképzés terén is egyéni és egyedi megoldásokat alkalmazva. Házuknak sokféle forrásból viszonylag könnyű kézzel merítő részletképzése, a formai ötletek kavalkádja tökéletesen kielélt építészeti ugyan nem eredményezett, Budapest egykorú építkezéseinek átlagából hatásos tömegképzése, igényes homlokzati részletei az Árkád-bazárt azonban mindenképp kiemelik. Az épületrészek erőteljes geometrikus stilizáltsága, az élesen egymásba metsződő homlokzati formák és síkok 1909-ben feltétlenül újdonságot jelentettek Budapesten, eltávolodást az előző években kiteljesedő art nouveau lágy, organikus formálásmódjától. A Vágó fivérek üzletbérházát véleményünk szerint e formai megoldásokon túl az ebbe igazán izgalmas és innovatív épületté, ahogy a tervezők az épület típus specifikus művészi problémáira (az üzleti- és a lakószintek egységes kompozícióba szervezése, a reklámfelületeknek a homlokzatba való integrálása) megoldást találtak. A 20. század eleji gyermekvilág, gyermekkultúra néhány jellegzetes elemét integrálták az építészeti megjelenésbe, tették annak meghatározó motívumává, s így nemcsak a feltűnéskeltésnek találták meg a játékáruház-funkcióval teljesen adekvát módját, de a kor magyar építészetében egyedülálló báját, kedveséget, humort is kölcsönöztek alkotásuknak.

JEGYZETEK

1 *Tészabó Júlia*: Budapest játékkereskedelme a 19. század közepétől az államosításig. In: *Tészabó Júlia – Török Róbert – Demjén Bence*: „A Babatündérhez”. A budapesti játékkereskedelem története. Budapest 2010, 6–54.

2 *Gyáni Gábor*: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. Budapesti Negyed V. 1997/2–3, 101–126.

3 Budapest 20. század eleji áruház-építészete még feldolgozatlan. A probléma 1910 körüli aktualitását jelzi, hogy az az építészeti közélet témái közé is bekerült: a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben 1908-ban Novák Imre tartott előadást „Nagyváros és áruház” címmel, 1911-ben pedig Révész Samu „Modern áruházakról” című vetített képes előadása hangzott el ugyanott. Jelenlegi ismereteink szerint egyik sem jelent meg nyomtatásban. Pesti Napló, 1908. április 1., 15; A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye XLV. 1911/14, 195. A mérnök-egylet 1909/10. évi nagypályázatának témája is egy „világvárosi nagyáruház” tervezése volt a Váci körút, Deák tér és Erzsébet tér sarkán található telekre – az egyleti aranyérmet Wannemacher Fábián „A pénz hatalma” jellegű pályaműve nyerte. Magyar Építőművészet VIII. 1910/5, 11–32.

4 *Tészabó–Török–Demjén* i. m. (1. j.) 58–59; Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), Cégbírói iratok VII.e.2 – 8900

5 Központi Értesítő VIII. 1883, 86. [3.]

6 Zalamegye, 1889. november 24., 3; Esztergom és Vidéke, 1890. december 18., 3; Budapesti Hírlap, 1891. május 3., 19; Vasárnapi Újság, 1891. november 15., 763.

7 Budapesti czim- és lakjegyzék. Budapest 1882, 274.

8 A VII. kerületi előjáróság által a Késmárky és Illés cég részére 1879. október 30-án kiállított Iparjegy szerint e házban folytatták a „norimbergi- és díszműárukkali kereskedést”. BFL VII.e.2 8900

9 *Vadas Ferenc*: Bazárok. In: *Csáki Tamás – Hidvégi Violetta – Ritoók Pál* szerk.: Neoreneszánsz építészet Budapesten. Kiállítási katalógus. Budapest Főváros Levéltára, Budapest 2008, 115–117.

10 Budapesti Hírlap, 1903. augusztus 29., 7.

11 Zalamegye, 1889. november 24., 3.

12 *Vadas Ferenc*: Búcsú az áruháztól. Vasház–Holzer–Nagykovácsy–Úttörő. Budapest XXVII. 2004, 6. 18–21; *Uő*: Schmahl Henrik üzlet- és bérháza. In: *Csáki–Hidvégi–Ritoók* i. m. (7. j.) 74–77.

13 *Tomsics Emőke*: Budapest atlantisza. A pesti Belváros átalakulása a 19. század végén. Budapest 2015.

14 BFL Telekkönyvi és ingatlan-nyilvántartási iratok gyűjteménye, Pesti telekkönyvi betétek XV.37.c – 502; Központi Értesítő, 1898. március 17., 329; Békés, 1897. november 21., 3.

15 BFL Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, Tanácsai ügyosztályok központi irattára IV.1407.b III/882/1880

(levéltári szám). Az építési engedélyezési tervek fénymásolatai: BFL Budapest Székesfőváros tervei, Építési ügyosztályok tervtára XV.17.d.329 24254. Az 1896. évi tervrajzokon Bartunek Ferenc neve mellett még Weinberger László, az 1897-ben készültekén már magyarosítva, Vágó László aláírás olvasható.

16 Bartunek személyi adatai egy 1920. évi büntetőügy irataiból ismerhetők: BFL Budapesti Királyi Ügyészség, Büntetőperrek iratai VII.18.d. 1920 – 13/1827. A két tervező a ház tervrajzait építésként szignálta, Bartunek képzettségéről mindössze annyit tudunk, hogy 1898 és 1904 között építészeti rajzolóként szerepel a budapesti cím- és lakjegyzékekben, Vágó László 1893-ban Budapesten szerzett építőmesteri képesítést.

17 Központi Értesítő XXXI. 1906, 69. 1511.

18 Árkád-bazár. Kirakatredezés és Építészet I. 1909, 5. 1–2.

19 BFL XV.37.c – 5145, 5147

20 *Vadas Ferenc*: Budapest, VII. Dohány utca 22–24. Budapest 1998, 10–12. (Műemléki tudományos dokumentáció, kézirat, BFL Tervtár, Vegyes tervek XV.17.h 85)

21 Ugyanez a család tulajdonolt egy nagy telket a város egyik legelegánsabb részében, a Palotanegyedben, a Nemzeti Múzeum és a régi Országház tőszomszédságában. Érthető módon inkább ezt fejlesztették, 1871-ben, majd 1897-ben is emeltek rá egy-egy bérházat, s pesti lakásokat is itt rendezték be. BFL Pest sz. kir. város tervei, Építő Bizottmány XV.17.b.312 1151/1867; XV.37.c 5355, 5357. Vö: *Sisa József*: Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon. Budapest 1994, 113–118, 154–155.

22 *Vadas i. m.* (18. j.) 14–15.

23 *Anne Lambrichs*: Vágó József. (Az építészet meseteri) Budapest 2010; *Csáki Tamás*: Vágó, László. In: Österreichisches Biographisches Lexikon. <http://www.biographien.ac.at/oelb?frames=yes>

24 *Gábor Eszter*: A Gutenberg-ház és Vágó József. In: *Kardos András* et al. szerk.: Diótíma. Heller Agnes 70. születésnapjára. Budapest 1999, 147–156.

25 Pesti Napló, 1907. augusztus 25., 24.

26 BFL IV.1407.b III/1231/1908 (levéltári szám)

27 *Fővárosi Közmunkák Tanácsa*: Építésügyi szabályzat Budapest fő- és székváros területére. Budapest, 1893. 151. §
28 BFL IV.1407.b III/74/1893, III/116/1893 (levéltári számok)

29 Az 1894-től érvényes építésügyi szabályzat 152. pontja kikötötte: „Több, mint négy emelettel bíró házat építeni nem szabad. Az úgynevezett félemelet (mezzanin) egy emeletnek vétetik.”

30 *Perczel Olivér*: Adalékok a Párisi Nagyáruház tűzkatasztrófájának történetéhez. Fons XIX. 2012, 2. 237–276. A főváros tanácsa a már álló áruházak tulajdonosait a katasztrófát követően épületeiken bizonyos átalakítások elvégzésére kötelezte: Késmárky és Illés Kossuth Lajos utcai áruházán ekkor Vágó László tervei szerint oldották meg a kapubejáratnak az üzlettől való teljes elkülönítését. BFL IV.1407.b III/1660/1903 (levéltári szám)

31 Pesti Napló, 1905. január 11., 13.

32 BFL IV.1407.b III/1231/1908 (levéltári szám)

33 *Vadas i. m.* (18. j.) 22–23.

34 Árkád-bazár. Tolnai Világlapja IX. 1909, 49. 2368.

35 Árkád-bazár. Kirakatredezés és Építészet I. 1909, 5. 1–2.

36 Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, KD. 1985.19.1.

37 A jelenleg lappangó 1908. évi építési engedélyezési tervek alagsori és földszinti alaprajzainak fényképei megtalálhatók: *Vén Zsuzsa*: Budapest, VII. Dohány utca 22–24. Budapest 1983. (Műemléki tudományos dokumentáció, gépirat, BFL Budapesti Műemléki Felügyelőség tervei és iratai XV.17.e.306 2421) E dokumentáció publikált kivonata: *Uő*: Az Árkád Bazár. Játékáruház a Dohány utcában. Budapest XXII. 1984, 6. 20–21.

38 *Vadas i. m.* (18. j.) 26–27; Népszava, 1909. november 16., 12.

39 Budapesti Hírlap, 1909. november 16. 12; Budapesti Hírlap, 1909. november 20., 27.

40 BFL VII.2.e 8900; XV.37.c. 5145 (C9 és C11 bejegyzések)

41 BFL Budapest szföv. Statisztikai Hivatalának iratai, Az 1941. évi népszámlálás budapesti felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye IV.1419.j - VII. 509/1 szlj. (Dohány utca 22–24.)

42 A negyedik emeleti saroklakás elrendezését egy 1911-es lakáshirdetésből ismerjük: Pesti Hírlap, 1911. június 23., 29.

43 Budapesti Hírlap, 1909. szeptember 12., 15; Uo., 1908. október 4., 19.

44 A VII. kerületi előjáróság igazolása szerint 1910 júniusában az épületben elhelyezett műhelyben már 150 munkás dolgozott a három elektromotor által meghajtott 60 munkagép mellett. Ilyen nagyszámú alkalmazott jelenléte a házban csak több műszakra elosztva, esetleg más, az iratban nem említett telephellyel együttesen számítva képzelhető el. BFL VII.2.e 633; Budapesti Hírlap, 1909. április 3., 11; Uo., 1911. január 25., 18.

45 BFL VII.2.e 4527; Az Újság, 1919. december 21., 7.

46 BFL VII.2.e 8900; Nemzeti Sport, 1924. december 24., 23.

47 *Vadas i. m.* (18. j.) 30–34. A www.fortepan.hu weboldalon közzétett 75878. képszámú, s 1919-re datált fotó már beüvegezett árkádokat mutat. A kép a rajta látható hirdetések, cégtáblákból következtetve sem készülhetett 1926-nál később.

48 *Vágó László és József*: A Gutenberg-Otthon. Magyar Építőművészet VI. 1908, 2. 19. Vö: *Hadik András*: Egy „várépítető” a századfordulón. Adalékok a XIX–XX. század magyar építőiparának történetéhez. In: *Pamer Nóra* (szerk.): Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest 1994, 443–452. A korábbi publikációk az Árkád-bazár homlokzati burkolatainak anyagát egyszer műkőként, más alkalommal kőként vagy kerámiaként írták le, a valódi burkolóanyag meghatározásáért Csáki Klára kerámiarestaurátornak tartozom köszönettel.

49 *Moravánszky Ákos*: Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében, 1867–1918. Budapest 1998, 153.

50 A nyitott előcsarnokot röviddel az átadást követően beüvegezték, már ez az állapot látható az Építészet és Iparművészet című folyóirat 1912/3. számának címlapján. Ugyanez a fotó helyet kapott a Deutscher Werkbund 1913. évi, Die Kunst in Industrie und Handel című évkönyvének előkelő képanyagában is, a 77. oldalon.

51 A kerámiaelemek 3606, 3608 és 3611. számokkal jelzett tervei megtalálhatók a Zsolnay gyár 12. számú fazonkönyvében. Fénymásolat, Iparművészeti Múzeum, Kerámia Osztály.

52 Gerle János: Az egykori lipótvárosi kaszinó nyári épülete: Vágó József műve. Művészettörténeti Értesítő XXXI. 1982, 69–73; Moravánszky Ákos: Szecesszió és premodern. In: Deák Zoltán (szerk.): Pannon enciklopédia. A magyar építészettörténete. Budapest 2009, 414.

53 Paul Nadai: Un précurseur: Joseph Vago. L'Architecture d'Aujourd'hui II. 1931, 5. 4–9. A szerző fordítása.

54 Gerle i. m. (50. j.) 70; Mircea Pașca: Operele Arhitecților Vágó József și Vágó László la Oradea. Oradea 2005, 22–24.

55 Vágó József: Wagner és Lechner. A Ház IV. 1911, 9–10. 365–366. Vágó írását elemzi: Moravánszky Ákos: Méhek és szegecs. Lechner Ödön budapesti és Otto Wagner bécsi Postatakarékpénztára. Századvég III. 1998, 11. 25–44. Az Árkád-bazár kakasfejes, tulipánmintás mázas kerámia tetődíszének megvalósulatlan tervei arra utalnak, hogy az épület első tervváltozatának több köze lehetett Lechner Ödön, mint Otto Wagner építészetéhez. Zsolnay gyár 12. fazonkönyve, 3561–3562. sz. IMM, Kerámia Osztály.

56 Pașca i. m. (52. j.) 22–23, 25. képtábla. A minták és színek meghatározása: 12. Zsolnay-fazonkönyv, 3583–3584. A fazonkönyv tanúsítja, hogy a debreceni és a nagyváradai épület homlokzatán ugyanilyen kerámiagombokat alkalmaztak. A Postsparkasse homlokzati burkolatáról: Leslie Topp: Architecture and Truth in Fin-de-Siècle Vienna. Cambridge 2004, 96–131.

57 Hans Schliepmann: Geschäfts- und Warenhäuser. I. Vom Laden zum „Grand Magasin“. Berlin-Leipzig 1913, 15–72.

58 Otto Wagner 1911. év végén tett budapesti látogatása alkalmával számos más újabb épület mellett az Árkád-bazárt is megtekintette – nem tudjuk, mi volt róla a véleménye. Építészeti és Iparművészet, 1912. január 9., 1–2. Az épületről a bécsi Der Architekt 1911-es évfolyamában közölt öt felvételt sem kísérte szöveges értékelés. L.: Der Architekt, 1912. 15–16, XVI.

59 Gerle János szerk.: Lechner Ödön. (Az építészeti mesterei.) Budapest 2003, 250–251. L. még: Kerékgyártó Béla: Struggle for Modern Architecture in Vienna and Budapest: Otto Wagner and Ödön Lechner. In: Jékely Zsombor szerk.: Ödön Lechner in Context. Studies of the international conference on the occasion of the 100th anniversary of Ödön Lechner's death. Budapest 2015, 213–222.

60 Magyar Építőművészet VIII. 1910, 2. 14–18, 32; Garai Péter: Századforduló a „keleti végeken“. Nyíregyháza és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye szecessziós építészete. In: Brunner Attila – Mészáros Márta – Veress Dániel szerk.: Szecesszió az Alföldön. Dolgozatok a régió művészeti és várostörténetéről. Kiskunfélegyháza 2017, 42–57.

61 A Nyírvidék című helyi hírlap 1909. augusztus végén arról írt, hogy az Otthon Szálloda „nemsokára tető alá kerül”, 1910 novemberében pedig a „tavaly épített” meghatározást használta az épületre. Nyírvidék, 1909. augusztus 29., 6; Uo. 1910. november 12., 13.

62 Gábor Eszter – Nagy Ildikó – Sármany Ilona: A budapesti Schiffer-villa. Egy késő szecessziós villa rekonstrukciója. In: Gábor Eszter: Az Andrássy út körül. Budapest 2010, 353–374.

63 Vágó László – Vágó József: Árkád-bazár. Magyar Építőművészet VII. 1909, 10. 33–39; Iparművészeti Múzeum, Adattár KRTF 74/1–2; Márfi Attila: Adatok Nikelszky Géza munkásságához. In: Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1983–1984, 53–89; Kovács Orsolya: Nikelszky Géza. In: Nikelszky Géza illusztrációi Petőfi Sándor János vitéz című költeményéhez. Pécs 2005, 1–6.

64 Vágóék e díszítőtechnikát először a Gutenberg-otthon bejárati előterében alkalmazták.

65 A lakóház utcai kapujának üvegtábláin e fiú- és lányalak üvegbe metszett párdarabjai, a melléklépcsőház udvarra néző homlokzatán pedig a kislányalakok vakolatdíszből kiképzett variánsai köszönnek vissza.

66 Náday Pál: Vágó József. In: Uő: Az iparművészet Magyarországon. Budapest 1920, 54–55.

67 Az első építésiengedély-kérelem az épületsarok felett még egy „kupolaszerű kiképzést” említ – a Vágó fivérek eredeti tervén tehát a megvalósulttól eltérő, konvencionálisabb sarokmegoldás szerepelhetett. BFL IV. 1407.b III/1231/1908.

68 Árkád-bazár. Tolnai Világlapja IX. 1909, 49. 2368.

69 Tészabó-Török-Demjén i. m. (1. j.) 49–50.

70 Tészabó Júlia: A gyermek környezetének átalakulása – a gyermekkultúra kezdetei. In: Uő: Játék – pedagógia, gyermek – kultúra. Budapest 2011; Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard szerk.: Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója. Budapest 2005; Révész Emese: A művészeti nevelés reformja a századfordulón és a gödöllői művésztelep. Ars Hungarica XXXI. 2003, 73–109.

71 Tészabó Júlia: A gyermekjáték a 19–20. század fordulóján. Budapest 2003.

72 Szemere Samu: A gyermekjátékok fejlődéstani és neveléstani jelentősége. Magyar Pedagógia XVI. 1907/3, 136. A szerző másik műve e tárgyban: Szemere Samu: Az esztetikai játékelmélet. Budapest 1904.

73 Uo. 137. Hasonló állásponton volt a kor másik „komoly” játéktudományi szakkönyve: Nógrády László: A gyermek és a játék. Budapest 1913, 270–272.

74 Náday Pál: Könyv a gyermekekről. Munka, játék, művészet. Budapest 1911, 30–31. Nádayról: Vadas József: Náday Pál, az iparművészeti nevelő. Ars Hungarica VII. 1979, 209–236.

75 Őri Ágnes: Kunstgewerbliches Spielzeug. Ausgewählte Erzeugnisse aus Wien und Budapest um 1900. MA Szakdolgozat, Universität Wien, 2011. Elérés (2017. 11. 26.): <https://core.ac.uk/download/pdf/11596513.pdf>

76 Uo. 44–48; Vágó József: Városokon keresztül. Budapest 1930, 70–71.

77 Vágó László és családja lakása az Attila út 35–37. szám alatt 1912-re már öccsétől különváltan felépített saját tulajdonú bérházban volt. Magyar Iparművészet XVIII. 1915, 2. 67–69; BFL XV.17.d.329 7143–7144

78 Lovay Zsuzsanna: Magyar iparművészeti gyermekjátékszerek a századfordulón. Forrás XVII. 1985, 10. 49–52; Tészabó Júlia: 1904 Toy Competition, Artist and Toy Design at the turn of the Century. In: Pók Attila szerk.: The fabric of Modern Europe. Essays in Honour of Éva Haraszti Taylor. Nottingham 1999, 93–101.

79 Zalamegye, 1889. november 24., 3; Kalmár Ágnes: Háziipar, házi-ipar és művészet a magyarországi játékszerek történetében. Cumania XIII. 1992, 559–571; Uő:

Játéktervezés és népművészet a 20. század első évtizedében. In: Óriné Nagy Cecília szerk.: A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen. Gödöllő 2006, 96–110.

80 Moravánszky i. m. (53. j.) 153.

81 Németh Ferenc: Streitmann Antal. Élete és művészete. Újvidék 2000, 44–76. A nagybecskereki gimnáziumban Streitmann volt Fülep Lajos rajztanára, aki két korai írását a pedagógus által rendezett gyermekművészeti kiállításoknak szentelte. L. Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások I. (Szerk. Tímár Árpád) Budapest 1988, 19–20, 36–38. L. még: Révész i. m. (70. j.) 82–87.

82 Nagy László: Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából. Budapest 1905; Streitmann Antal: A gyermekek rajzai. Nagybecskerek 1906. Vö: Tésztabó Júlia: Az 1914-es budapesti gyermekművészeti kiállítás és előzményei a magyar művészeti és kulturális sajtóban. In: Tésztabó i. m. (70. j.) 62–97. Kelemen Elemér: A budapesti Gyermektanulmányi Múzeum. Budapesti Nevelő XLVII. 2011, 1–2., 51–66.

83 A korszak egyik sokat hivatkozott szakkönyve már címében is ezekre az összefüggésekre utalt: Siegfried Levinstein: Kinderzeichnungen bis zum 14. Lebensjahr mit Parallelen aus der Urgeschichte, Kulturgeschichte und Völkerkunde. Lipsce 1905.

84 Lyka Károly: Gyermekrajzok. Új Idők XI. 1905, 1. 602.

85 Idézi: Révész i. m. (70. j.) 86.

86 A primitivizmus kiterjedt irodalmából csak példaképpen: Németh Lajos: A primitív felfedezése. In: Uő: A művészet sorsfordulója. Budapest 1970, 277–290; Ernst H. Gombrich: The Preference for the Primitive. Episodes in the History of Western Taste and Art. New York 2002.

87 Elsődlegesen a Malonyay Dezső által összeállított A kalotaszegi magyar nép művészete című könyv (1907) hatására. Erről: Jurecskó László: A Malonyay-vállalkozás kalotaszegi kötetének létrejötte. Ethnographia C. 1989, 243–276. A faragótechnikáról: K. Csilléry Klára: Ékrovás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 1. Budapest 1977, 659–661.

88 The Studio Yearbook of Decorative Art 1913, 237.

THE ÁRKÁD-BAZÁR TOY STORE IN BUDAPEST BY JÓZSEF AND LÁSZLÓ VÁGÓ

The first and only large toy store in Budapest, the so-called Árkád-bazár was built in 1908–09 according to the designs of József and László Vágó. The company that commissioned the building, Késmárky & Illés, was one of Budapest's leading toy trading companies. Founded in 1879, it sold not only toys but also a wide range of home ornaments and furnishings. Its shops were always located along Rákóczi Road and Kossuth Lajos Street, which was one of Budapest's foremost arteries of commerce, connecting Keleti railway station with the inner city of Pest. In 1907 the company undertook its largest investment ever, the construction of a new building to house their toy trade branch. The building to be erected was not a department store but an example of the shop-cum-apartment block combination so typical of the commercial avenues of Budapest from the 1890s onwards. Above its two business levels it had four residential ones. In April 1907 the owner and his wife bought two adjoining lots at the corner of Dohány Street and Síp Street, well visible from Rákóczi Road. It was the renowned modern architectural firm of László and József Vágó whom they commissioned with planning the new building.

The Árkád-bazár in Budapest was a typical multifunctional metropolitan building, with an interior arrangement determined – apart from the specificities of the building lot – primarily by the desire to maximize retail space, shop window length and the income from rents. Fire-safety considerations stressed by the municipal authorities also played a considerable role in forming the building. Like other buildings of the similar type, it was to appear in the cityscape first and foremost as a giant advertisement of the trading company housed on its lower floors.

Instead of working with the routine elements of early 20th century commercial architecture József and László

Vágó met these requirements in an innovative way, with unique and personal solutions to the distribution of the retail space and the composition of the elevations. In 1909 the sharp lines, prismatic forms, geometrically stylized, contrasting volumes of the Árkád-bazár were unquestionably a novelty in the architecture of the Hungarian capital, a rupture with the soft, smooth, wavy forms of the art nouveau houses so popular in the previous years. However, the most important merit of the Árkád-bazár was probably that here the Vágó brothers found innovative solutions to the very specific artistic problems of the building type: uniting the swathes of the commercial and the residential levels into one coherent composition, integrating the advertising function into the building fronts. By utilizing a few characteristic elements of early 20th century 'children's art' on and in their building, the Vágó brothers not only found a truly adequate form of advertising the toy store housed in it, but also managed to endow Árkád-bazár with a certain charm and humour unique in the local architecture of the period.

CSÁKI Tamás művészettörténész, BTM Kiscelli Múzeum, Budapest / art historian, BTM Kiscelli Museum, Budapest / tcsaki@hotmail.com

Kulcsszavak: Vágó László, Vágó József, Késmárky és Illés, Otto Wagner, Walla József, Zsolnay-épületkerámia, szecesszió, áruház-építészet, üzletbérházak, gyermekművészet, játéktervezés, gyermekrajzok / Keywords: László Vágó, József Vágó, Késmárky & Illés, Otto Wagner, József Walla, Zsolnay architectural ceramics, art nouveau, architecture of department stores, shop-cum-apartment block buildings, children's art, toy design, children's drawings